
‘De Loga wordt apart gezet’

Theologanten in de negentiende-eeuwse studentensamenleving

Van de Velde: Paranymf, je bent een flauwe bliksem! Ik schijt in jou en in jullie allemaal. Ik schijt in jullie allemaal, en in die fluim daar ook — op den Filosoof wijzende — daar schijt ik ook in. Pedant stuk stront!

Allen hem overschreeuwende. — Eerst zuipen! Eerst zuipen!

— Welnu, ik zâl zuipen.

En meteen kotst hij een grooten plas naast zich neder op den grond. Onderwijf ligt zijne roode das op de tafel in den gestorten wijn te zwemmen; zijne losse bretels, die naast hem afgelegden zijn, drijven in nog iets anders; zijn hemd, vol dubbelzinnige vlekken en spatten, is wijd opengerukt [...]

— Welnu, ik zâl zuipen! herhaalt hij met een schor gebrul, en royaal ook! Of denk je dat Van de Velde geen zuipsel meer lust! Dât is voor den donder één, dât is voor den bliksem twee, en dât is voor de eeuwige verdommenis drie! [...]

— Maar ik zal, gilt hij uit, opstuivende als een woedende buffel — hier kwam een drietal goddelooze bezwingen — ik zal het gooien toch niet laten.

En in een oogwenk slingert de beroerde opschepper uit al zijne macht zijn stoel naar den Filosoof, die echter den slag niet behoeft te ontwijken, daar het meubel voor den Doctor te land komt, na in zijne vaart eenige glazen, borden, schaaltes, kandelaars, een compote, eene bloemenvaas en eene lamp verbrijzeld en omvergesmeten te hebben. De tafel baadt in de olie.

Allen met een kreet van afgrijzen — Hij gooit den Doctor!¹

In dit verslag van een uit de hand gelopen promotie-dinertje lijkt ‘Klikspaan’ (Johannes Kneppelhout) haast alle ondeugden van het Leids studentenleven rond 1840 te hebben samengevat: arrogantie, onzindelijkheid, drankmisbruik, goddeloos taalgebruik en uiteindelijk bruut geweld - alleen de ontucht ontbreekt.

Wie voor dominee leerde, zou je zeggen, had in zulk gezelschap niets te zoeken. Volgens de Nijmeegse Neerlandicus Gerard Brom waren theologen bij zulke feestelijkheden ook bepaald niet welkom. In zijn bekende, invloedrijke studie *De omkeer in 't studentenleven* (1923) stelde hij dat ten tijde van Klikspaan niet alleen burgers (‘ploerten’) maar ook studenten theologie met diepe minachting werden bejegend:

Wat moest het ras 't ontgelden ‘monsjorum talium, qui Domini esse volunt, sauso nam simili omnes sunt overgoten’. In Utrecht, waar de theologen de kleine helft van de studenten vormden, hadden ze een eigen corps, dat zich eerst na de

Tiendaagse Veldtocht [...] met het grote mocht verbroederen. Met een duidelijke zinspeling werd de naam theoloog afgekort tot 'loog' en 't hele soort harteloos afgemaakt (Brom 1923, 44).

Klikspaan had zich volgens Brom medeplichtig gemaakt aan deze minachtende behandeling van theologie-studenten; in *Studenten-Typen* en *Studentenleven* zou hij hen 'uitsluitend voor hatelikheden' hebben gebruikt. Dat hij geen aparte schets wijdde aan het 'type' van de theologie-student maar wel anderen opriep om zo'n bijdrage te schrijven, bewees volgens Brom dat hij er zelf 'zijn vingers niet vuil [aan] maken wou'.

Deze argumenten houden geen van alle steek. Met 'monsjorum talium qui Domini esse volunt' worden geen aspirant-predikanten bedoeld maar 'van die meneren die Heren willen wezen'. Dat blijkt overduidelijk uit de context; het gedicht waar dit citaat aan is ontleend², drijft niet de spot met theologen maar met de modegrillen van de H.H. Studenten in het algemeen.

In de tweede plaats hadden Utrechtse theologie-studenten weliswaar een eigen 'corps' maar in tegenstelling tot wat Brom beweert, werd dat na de Tiendaagse Veldtocht juist *opgericht*.

In de derde plaats is het verre van opmerkelijk dat Klikspaan 'de theologant' niet portretteerde: die twijfelachtige eer viel evenmin te beurt aan de medicus, de classicus en de filosoof. Alleen aan 'de jurist-literator' wijdde Klikspaan een schets en dat zelfportret viel bepaald niet vleiend uit. Dat Klikspaan zijn medewerkers opriep, 'de theologant' te portretteren, was waarschijnlijk omdat hij hen daar beter toe in staat achtte dan zichzelf. Veel van zijn co-auteurs, dat verzwijgt Brom, hadden namelijk zelf theologie gestudeerd. Grote delen van Klikspaans tweede bundel, *Studentenleven*, werden geschreven door bevriende theologen c.q. predikanten (Luyt 1910, 52). De enkele keren dat dit slag er niet zo goed van af komt (de term 'hatelikheden' is overdreven) kan dus niet worden opgevat als blijk van theologen-haat. Als er één type was waar Klikspaan een hekel aan had dan was het 'de diplomaat', de rijke, verwende rechtenstudent.

In de vierde plaats was 'loog' weliswaar geen vleiende maar wel een voor de hand liggende aanduiding. Tot ver in de negentiende eeuw waren *theo's*, zoals ze tegenwoordig soms genoemd worden, de enige studenten die van achteren zo heetten; hun studierichting was de enige *-logie*. Overigens werden zij meestal niet *theologen* genoemd maar *theologanten* (vgl. het Engelse *theologian* en het Franse *théologien*). De uitgang *-loog* was in principe voorbehouden aan de weinigen die gepromoveerd waren tot doctor in de godgeleerdheid.³

De uitdrukking 'loog' komt ook ter tafel in Klikspaans schets van een promotiediner, waar ik hierboven uit citeerde. Als het nagerecht wordt opgediend, zingen de studenten als uit één keel: 'De *Loga* wordt ampart gezet / Part gezet / Part gezet'.⁴ Dat lied sloeg op het toetje, noga; loga was volgens Klikspaan een verbastering 'waarschijnlijk afgeleid niet van het grieksche [logos] maar liever van het gemeene *Loog*, voor *Theoloog*' (Klikspaan 1844, 143). De noga wordt daadwerkelijk 'ampart' gezet, op een buffet, en daar blijft die lekkernij onaangeroerd staan.

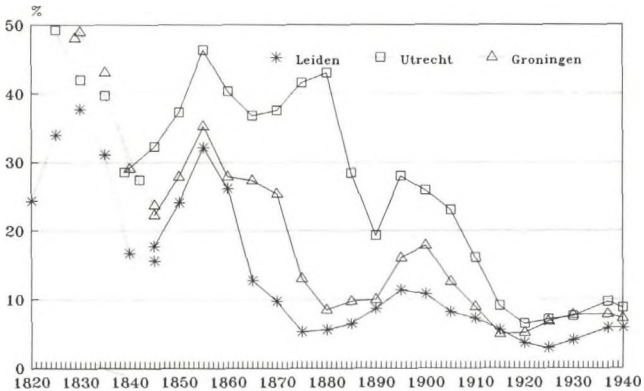
Wat heeft dat te betekenen? Waarom worden theologen in één adem met snoepgoed genoemd? Omdat zij net zo 'zoet' zijn? Omdat zij niet de kunst van het *doordrinken* verstaan? Daar valt over te twisten. Voor de dronkeman die Knepelhout ten tonele voert, Van de Velde, heeft volgens literatuur-historici juist een 'loog' model gestaan: R.C. Bakhuizen van den Brink. Deze schijnt zich bij het promotiediner van een van zijn vrienden inderdaad zo te hebben misdragen als Klikspaan verklapt (Colmjon 1950). En dat moest nou dominee worden. 'Bakkes' koos uiteindelijk een ander beroep maar in het verhaal wordt er op gezinspeeld dat Van de Velde theoloog is.⁵ Wat zo'n 'loga' met noga gemeen heeft? Ook hij wordt 'apart' gezet: om bonje te voorkomen krijgt Van de Velde, lang voor het toetje, een plaats aan het uiteinde van de tafel.

Deze exegese van een flard negentiende-eeuwse studenten-literatuur bewijst niet dat theologanten getapte studenten waren. Maar volstrekte buitenstaanders waren zij evenmin: hun plaats in de negentiende-eeuwse studentensamenleving was lang niet zo ondergeschikt als Brom suggereert.⁶ Apart was die positie echter wel: de theologant was een herkenbaar 'studenten-type'. In dit artikel zal ik onderzoeken, *wat* er dan wel 'typisch', of 'apart' aan hen was; in *welke* opzichten theologie-studenten zich onderscheidden van hun broeders in andere faculteiten - en welke veranderingen zich daarin voltrokken. Dat is allereerst van belang voor inzicht in de ontwikkeling van het hoger onderwijs in Nederland: tot ver in de negentiende eeuw was de theologische faculteit de aller- of op een na grootste. In 1860 leerde nog meer dan een op de drie Leidse, Utrechtse en Groningse studenten voor dominee. Ook anderszins is de plaats van theologanten in het studentenleven van hun tijd van belang: zij vormt een goede indicatie voor de sociale positie van predikanten (vgl. Van Rooden 1994; Bos 1997).

Ik beperk me tot de negentiende eeuw, in het bijzonder tot de periode tussen het *Organiek Besluit* van 1815 en de *Wet op het Hooger Onderwijs* van 1876. Met het eerstgenoemde besluit werd de theologische faculteit, die in de Bataafse tijd was opgeheven (als gevolg van de scheiding van kerk en staat), in ere hersteld. Dat besluit was van grote betekenis, zowel

voor het hoger onderwijs in Nederland - zonder theologische faculteit hadden er nooit drie rijksuniversiteiten kunnen bestaan - als voor de ontwikkeling van het predikantenberoep. Evenals voor de Bataafse Revolutie zouden hervormde predikanten niet worden opgeleid in seminaries, onder regie van de kerk, maar aan universiteiten, die voortaan door het rijk werden bestierd. In de volgende paragrafen zal ik onderzoeken, welke veranderingen dat met zich meebracht.

Aandeel theologen in studentenpopulatie Leiden, Utrecht en Groningen, 1820-1940

Bron 1820-45: stud.alm.; 1845-1940: CBS

Vreemde kostgangers: collegia

In de studentenwereld van het *Ancien Régime* hadden studenten theologie een nogal afgezonderd bestaan geleid. Een tastbare aanwijzing voor dat isolement vormden de collegia die de drie oudste Nederlandse universiteiten voor aanstaande predikanten hadden ingericht.

Aan alle twaalfde en dertiende-eeuwse universiteiten in Europa waren zulke colleges te vinden geweest; zij waren bedoeld om de kosten van het levensonderhoud laag te houden en om het roerige studentenvolkje wat te beteugelen. De Leidse, Franeker en Groninger colleges voegden daar een derde doelstelling aan toe: het recruter en socialiseren van aanstaande predikanten (Van der Meulen 1985). De eerste Nederlandse universiteiten waren immers opgericht om de 'gereformeerde' kerk te voorzien van academisch geschoolde herders en leraars. Gedurende de eerste jaren van haar bestaan was de Leidse universiteit (1575) daar niet in geslaagd: de hogere standen bleken zich niet geroepen te voelen en de lagere ontbrak het aan de benodigde middelen.

Toen ook in Franeker een universiteit werd gesticht (1585) stelden de Staten van Friesland daarom meteen beurzen in voor minvermogende jongens die predikant wilden worden (De Jong 1986, 168; De Vrankrijker z.jr., 99; Kalma 1985). De Staten van Holland volgden dat voorbeeld maar gingen ook een stap verder: hun 'voedsterlingen' te Leiden werden in één *hospitium* gehuisvest, 'om soo wel in Godtzalige manieren als in de theologie geconstitueert ende geëxerceert te worden' (geciteerd in Schotel 1867, 28). Het plan om zo'n internaat voor aanstaande predikanten (en schoolmeesters) op te richten was ouder dan de academie zelf; in de Leidse stichtings-acte en de ontwerp-statuten werd het al expliciet genoemd (Geurts 1984). Ook de kerk drong hier op aan; in 1581 had de gewestelijke synode van Holland gepleit voor stichten van colleges 'in die maniere als die fraterhysen plegen te syn (uitgenomen de affgoderye ende superstitie)'.⁷ Deze zouden een stimulans kunnen geven aan de Leidse academie en een passende besteding vormen van de 'geestelijke goederen'.

Na een lange, moeizame aanloop werd in 1591 het Leidse *Staten-College* geopend. De dertig of meer studenten die daar op kosten van het gewest Holland werden onderhouden, waren aan een strikt regime onderworpen. Contact met andere studenten, buiten het College, werd ontmoedigd: zonder toestemming van de regent mochten de studenten zelfs overdag het pand niet verlaten. De voedsterlingen werden niet geacht zich 'studentikoos' te gedragen; de reglementen verboden hun expliciet 'zich op te pronken, als paeuwen door de stad te gaen, gekleed als studenten, ja degens te dragen. Zij moesten gedencken dat sy op 's lands kosten onderhouden werden'.⁸ De aantrekkingskracht van 'de Staten-Bak was er niet minder om: het huisvestte soms niet minder dan tachtig studenten'.⁹

In 1612 drongen de Staten van Friesland er op aan om ook de Franeker bursalen onder te brengen in zo'n collegium. De studenten verzetten zich daar tegen maar in 1617 moesten zij er toch aan geloven. Zo ook in Groningen: gelijk met de academie werd een 'burse' ingesteld. In een huis aan het Broederkerkhof zouden veertig, later zestig 'voedsterlingen' van het gewest als broeders samenwonen. In Utrecht woonden de alumni niet in een apart huis, maar stonden zij wel onder toezicht van de predikanten (De Vrankrijker z.jr., 99-116; Kalma 1985). In alle academiesteden werd het gros van de theologanten dus 'beschermd opgevoed'; verbroedering met studenten in andere faculteiten werd ontmoedigd.

De Bataafse Revolutie maakte hier een aan eind aan: na de theologische faculteiten werd ook het *Staten-College*, als symbool van de bevoorrechtting der 'gereformeerde' kerk, ontbonden en opgeheven (respectievelijk in 1798 en 1801). De fondsen waar het College uit was gefinancierd, werden omgezet in dertig beurzen voor studenten van alle gezindten en studie-

richtingen. In tegenstelling tot de opheffing der theologische faculteit was die van het *Staten-College* en zijn equivalenten definitief: zij keerden na 1815 niet terug. Instellingen als deze waren niet alleen onverenigbaar met de grondwettelijke gelijkberechtiging van alle kerkgenootschappen, maar ook met het streven naar een volop academische predikantsopleiding. De theologische studie zou voortaan in nauwer verband met andere universitaire disciplines moeten staan.

'Letteren van beschaafdheid': curriculum

Uit de studieprogramma's die in 1815 bij Organiek Besluit werden vastgesteld, bleek dit streven zonneklaar: gedurende de eerste, 'propedeutische' fase van hun studie zouden theologanten voor een groot deel hetzelfde onderwijs volgen als andere studenten. Maar liefst acht van de tien propedeutische vakken hadden zij gemeen met eerstejaars van andere studierichtingen - het meest met juristen maar ook met medici en natuurvorschers. Dit curriculum kwam voort uit een *Bildungs*-ideaal: het hoger onderwijs was gericht op het vormen van 'eenen geleerden stand in de maatschappij'¹⁰, die zich niet alleen door vakkennis maar ook door algemene ontwikkeling onderscheidde. Allen die tot deze stand wilden behoren, zouden daarom hetzelfde propedeutisch onderwijs in de 'letteren van beschaafdheid' moeten doorlopen.

Hoe nauw het theologisch studieprogramma verweven was met andere curricula kan men aflezen aan de 'Kaart van het Stichtse Academie-Land', een bijlage bij de *Utrechtsche Studentenalmanak* van 1834. Deze kaart geeft een beeld van de vele verlokkingen en beproevingen op de weg van het Vader-Land naar het Land der Vooruitzigten en de Gouden Bergen. Wie Patropolis had verlaten en over de Pons Rectoris overgestoken was naar Groen-Land, bereikte via Terra Eleusinia (het land der inwijdingsmysteriën) de Ingang tot het Studieland. Daar aangekomen diende men de Moerassen der Crediteuren, de Domeinen van Bacchus en Venus, de Regio Aletoria (het land der kansspelen) en de overige Velden der Verzoeking te vermijden en zich te richten op het bedwingen van de eerste hindernis: de Bergketen der Mathesis. Aan gene zijde van dat gebergte (met Mons X en Mons Y) lag de Republica Literata. Of men nu de Regio Theologiae, het Land van Themis, van Aesculapius of dat der Philosophen wilde bereiken, om deze Republiek der Letteren kon niemand heen. Het pad van iedere student voerde door het Philhellenium, de Regio Tulliana (het land van het klassiek Latijn), de Republica Platonis en het Land der Aerobaten (met de steden Ich en Nicht Ich).

Enig onderscheid tussen *alfa's* en *beta's* werd overigens wel gemaakt: 'Hollandse Stijl en Welsprekendheid' en 'Algemeene Geschiedenis', bijvoorbeeld, stonden alleen op het programma voor juristen en theologen; scheikunde en 'natuurlijke historie' daarentegen alleen voor medici en andere natuurvorsers. Natuur- en sterrekunde waren echter ook verplicht voor wie een doctoraat in de godgeleerdheid of in de wijsbegeerte en letteren begeerde. De enige studierichting waar geen enkel exact vak in voorkwam, was rechten.¹¹

Uit de brede opzet van de predikantsopleiding blijkt, dat de Kroon voor theologen niet alleen een rol zag weggelegd bij 'het vermeerderen van godsdienstige kennis'¹² maar ook bij het verspreiden van andersoortige kunsten en wetenschappen. Predikanten waren daar geknipt voor: in tegenstelling tot andere academici waren zij grotendeels werkzaam ten plattelande. In de eerste decennia der negentiende eeuw waren het dan ook voornamelijk 'leraars' die aangesteld werden tot voorzitter van het plaatselijk Departement der *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* of tot lid van een 'Commissie van Onderwijs'. Van de 70 schoolopzieners in Nederland die in de *Staatsalmanak* van 1816 staan vermeld, heb ik er 32 als predikant geïdentificeerd.¹³ Deze sterke vertegenwoordiging is kenmerkend voor het beleid dat Willem I ten aanzien van predikanten voerde: hij lijkt hun een belangrijke rol te hebben toebedacht in het proces van natievorming.

Onderwijs in exacte vakken was niet alleen goed voor de algemene ontwikkeling van predikanten; het diende ook ter inleiding in de theologie. Rond 1800 gold 'de natuur', de empirisch te onderzoeken werkelijkheid, als een minstens zo belangrijke bron van godskennis als de 'bijzondere openbaring' in de Heilige Schrift. Het Doopsgezind Seminarie beschikte daarom over een uitgebreide verzameling natuurkundige instrumenten, waar studenten theologie en hun hoogleraren tot ver in de negentiende eeuw mee experimenteerden. Volgens Gerrit Hesselink, hoogleraar aan dit seminarie van 1790 tot en met 1827, was natuurkundige scholing voor predikanten van meer belang dan letterkundige vorming.¹⁴

Ook in de wiskunde moesten theologen zich bekwamen: samen met Grieks, Latijn en 'redeneerkunde' (logica) behoorde het tot de vakken waar geen student omheen kon. Aanvankelijk hoefden theologanten en juristen in spe over de 'mathesis' geen examen af te leggen; collegebezoek volstond.¹⁵ In 1826 bepaalde de Kroon echter dat ook de 'alfa's' zich door een hoogleraar in de faculteit der wis- en natuurkunde zouden moeten laten examineren 'over de gronden der reken- en stelkunst, alsmede over die der meetkunde, met insluiting der platte driehoeksmeting'.¹⁶ Pas na die toets zouden zij toegelaten worden tot het propedeutisch examen. In de

Utrechtse almanak van 1836 gaf H.P. Burlage een dichterlijke impressie van het mathesis-examen van zijn held Jeroen, een student in de theologie die zijn eerste jaar met drinken en fuiven had doorgebracht:

De derde professor die het zou wagen
Hem nu ook eens naar zijn geleerdheid te vragen
Streek eerst op zijn bef, en sprak aldus:
Quomodo invenitur circulus?

Daar kan ik, hernam hij, eerst hoogte van krijgen
Wanneer mij de wijn naar 't hoofd wil stijgen;
Dan ben ik gelijk aan een groote spil
Waar heel de wereld om draaien wil.

De uitslag van het examen laat zich raden: 'Jeroenius non admittitur' (USA 1836, 152).

Al bij zijn eerste inschrijving zou ieder student met een getuigschrift aan moeten tonen dat hij op school al enigszins was ingewijd in de geheimen van de 'wiskunst'. Met die eis werd nogal eens de hand gelicht; dat suggereert althans een verhaal in de Utrechtse Studentenalmanak van 1844. De hoofdpersoon, een eerstejaars theoloog, krijgt van zijn vroegere rector het benodigde getuigschrift, zonder dat hij ooit iets aan wiskunde heeft gedaan. Als hij zich met dat testimonium aanmeldt, om ingeschreven te worden, valt hij echter meteen door de mand. Toch laat de hoogleraar hem toe: 'Ik zie (...) het noodzakelijke der Mathesis voor Theologen volstrekt niet in, en in zoo verre zult gij er niet veel hinder van hebben dat gij die wetenschap niet hebt beoefend.' (USA 1844, 51). De hervormde synode zag die noodzaak ook niet in: kort voor het verschijnen van dit verhaal had zij de koning verzocht om theologen van het wiskunde-examen te ontslaan.¹⁷ Dat verzoek vond geen gehoor, hoevelen het nut van dit vak voor aanstaande predikanten ook in twijfel trokken.¹⁸ Nog in 1876 dichtte de Utrechtse alumnus H.M.C. van Oosterzee: 'De dienaar van Gods Kerk moet algebraïsch weten / hoe volgens a + b zijn preken af te meeten'.

De *Wet op het Hooger Onderwijs* die in ditzelfde jaar werd ingevoerd, verplaatste evenwel het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs van de academie naar het gymnasium. Het 'klein-mathesis' - 'dat aan honderden theologen bewees hoe humaan van inborst hoogleraren in de wiskunde zijn' (Daubanton 1904, 50) - verdween daarmee voorgoed uit het godgeleerd curriculum. Dat was ook het lot van de meeste andere vakken waar de eerste fase van de theologische studie uit had bestaan: alleen Hebreuws, 'Hebreeuwse oudheden', Nederlands en logica bleven over. Het

gevolg daarvan was, dat theologanten na 1876 veel minder te maken hadden met andere studenten: evenals voor 1815 vertoonde hun curriculum vrijwel geen overeenkomst meer met rechten en letteren, laat staan met genees-, wis- of natuurkunde.

Onder de wapenen

In de twee voorgaande paragrafen heb ik beschreven hoe in het begin van de negentiende eeuw de buitenstaanders-positie van theologanten in de studentensamenleving werd doorbroken. In een opzicht werd nu echter juist een nieuwe uitzondering van kracht: theologie-studenten werden vrijgesteld van de plicht om in de Nationale Militie te dienen. Ook deze *plicht* was betrekkelijk nieuw. Hoewel de Unie van Utrecht al iets van dien aard had aangekondigd, was eerst ten tijde van Napoleon de 'conscriptie' ingevoerd en was in 1814 de dienstplicht constitutioneel vastgelegd (Amersfoort 1992). Het uitzonderen van religieuze specialisten echter was zo oud als de weg naar Rome. Wie de goden offers bracht, zo heette het, mocht zijn handen niet met mensenbloed bezoedelen. Sinds de tijd van Constantijn de Grote, toen het christendom staatsgodsdienst werd, was de clerus van deze herendienst ontslagen. Het rooms-katholieke kerkrecht verbood geestelijken zelfs de wapenrok te dragen; een militair verleden gold als beletsel voor het ontvangen van de priesterwijding.

In de loop van de negentiende eeuw kwamen deze canonieke bepalingen in conflict met de aanspraken van de moderne natiestaat. Ten tijde van Napoleon werd in veel Europese landen de algemene dienstplicht ingevoerd. In Pruisen wilde men aanvankelijk van vrijstelling voor geestelijken aanvankelijk niet weten. Het ging niet aan, vond men, om een hele stand van deze burgerplicht te ontslaan. Pas in 1835 werden katholieke theologiestudenten vrijgesteld; twintig jaar later werd deze regel ook - gelijke monniken, gelijke kappen - van toepassing verklaard op protestantse theologanten. Dezen waren daar niet onverdeeld gelukkig mee: het strookte niet met hun idealen van burgerschap, mannelijke eer, patriottisme en 'priesterschap aller gelovigen'. Bovendien vond men het nadelig voor het aanzien van predikanten: dezen moesten de mogelijkheid hebben om te bewijzen dat zij, in tegenstelling tot 'zwartrokken', hun mannetje stonden.¹⁹

Ook in andere Europese²⁰ landen - Frankrijk en Italië bijvoorbeeld - werd de militaire dienst van 'geestelijken' inzet van strijd tussen staat en (katholieke) kerk. In Nederland echter werden de 'bedienaren der godsdienst' zonder slag of stoot vrijgesteld van deze burgerplicht: bij de invoering van de algemene dienstplicht, in 1814, werd meteen een uitzondering

gemaakt voor predikanten, priesters en zij die daarvoor studeerden.²¹ Hoewel deze regeling misschien bedoeld was voor katholieke geestelijken en seminaristen, maakten hervormde theologen er dankbaar gebruik van.

De hervormde synode vond het vrijstellen van theologen vooral van belang voor hun studievoortgang: aan mogelijke *morele* overwegingen maakte zij geen woord vuil.²² Ook principiële *bezwaren* tegen het vrijstellen van theologanten - als uitdrukking van een roomse, dubbele moraal voor 'geestelijken' en 'leken' bijvoorbeeld - werden pas vanaf de eeuwwisseling geopperd.²³ De reden daarvan is dat eerst in 1898 de *persoonlijke* dienstplicht werd ingevoerd. Tot die tijd hadden jongens van gegoeden huize hun militaire dienstplicht kunnen afkopen, door een remplaçant in te huren. Voor veel theologie-studenten was dat echter niet zo eenvoudig: hoewel het predikambt in de negentiende eeuw meer patriciërs trok dan ooit tevoren, was het gros van de theologanten van tamelijk geringe komaf.

Volgens Otterspeer (1992, 420) kwamen in de periode 1815-1845 ongeveer twee van de vijf Leidse studenten uit een 'hoog' milieu. In de juridische faculteit gold dat zelfs voor de helft à tweederde; in die der godgeleerdheid daarentegen voor niet meer dan een op de tien studenten. Het gros van de aspiranten tot het predikambt was afkomstig uit de kleine middenstand. In de volgende drie decennia (1845-1875) werd dit verschil nog groter: terwijl vier van de tien Leidse juristen uit middengroepen gerecrueteerd werden, gold dat voor niet minder dan acht op de tien theologen.

Dit verschil in sociale herkomst werpt een ander licht op de vrijstelling van militaire dienstplicht voor theologanten: de overheid kwam hiermee niet zozeer tegemoet aan morele alswel aan materiële bezwaren. De uitzondering voor aanstaande predikanten werd eerder gemaakt wegens hun sociale herkomst dan met het oog op hun kerkelijke toekomst.²⁴

Godgeleerden op oorlogspad

Van gewetensbezwaren tegen het dragen van 's konings wapenrok was onder vroeg negentiende-eeuwse theologie-studenten weinig te merken. Toen in 1815 Napoleon op het vasteland was teruggekeerd en tientallen Nederlandse studenten vrijwillig ten strijde trokken om zijn opmars te stuiten, waren er onder hen ook veel theologanten. In Utrecht maakten zij zelfs meer dan de helft van de officiers en flankeurs uit (Loncq 1886; vgl. Otterspeer 1992, 452). Toen vijftien jaar later 'het muitziek rot der Belgen' zich roerde en de studentenstand massaal deelnam aan de *Tien-daagse Veldtocht* (van 2 tot 12 augustus 1831), waren de godgeleerden opnieuw sterk vertegenwoordigd. In Leiden leverde de theologische faculteit

zelfs het grootste contingent vrijwillige jagers. Voor een van hen dichtte Isaac da Costa een even vroom als krijgslustig lied:

Dierb're broeder! eedle jeugd!
trekt met Christen-heldendeugd
't heir der tiggren tegemoet,
dorstig naar oud-Hollandsch bloed...²⁵

Ook in Utrecht weerden de godgeleerden zich: zij maakten meer dan de helft van de studenten-compagnie uit. Op 4 september 1830, kort na het uitbreken van de opstand, schreef de vierdejaars theologant Pieter Jacob Costerus aan zijn broer:

Ik weet niet, welk eene soort van woede mij bezielt op het denkbeeld, dat wij Hollanders, als goedbloeden voor oproerige Brabanders zouden moeten onderdoen, zonder dat wij onze krachten hadden gemeten. Zoodra ik bemerk, dat er wederstand moet geboden worden, zal ik mij op mijne ruime kamer in den wapenhandel trachten te oefenen, en dan, met Gods hulp, zal ik den Satan den kop pogen te vermorselen (Costerus 1917, 16).

Een maand later voegde Costerus de daad bij het woord, en meldde zich bij de Vrijwillige Jagers. Zolang de studentencompagnie niet was gemobiliseerd, excerceerde hij op zijn kamer; op 7 oktober meldde hij trots dat gevorderd was tot 'de lading van 12 tempo's'. In november 1830 trokken de Utrechtse studenten ten strijde, elk gewapend met een gedrukt exemplaar van de 'heerlijke leerrede' die prof. Heringa de zondag tevoren had gehouden (over Nehemia 4:9).

Niet slechts de aanstaande leraars der Nederlandse Hervormde Kerk be-toonden zich zo vaderlandslievend: het Remonstrants Seminarie in Amsterdam was met twee studenten, Jacob Brester en Willem van Oorde, verhoudingsgewijs sterk vertegenwoordigd. Zelfs de traditioneel geweldloze en staatsmijdende doopsgezinden lieten zich niet onbetuigd: negen studenten aan de Doopsgezinde Kweekschool gaven te kennen dat zij de wapens op wilden nemen.²⁶

De eerste studenten-compagnie in Nederland was in Groningen gevormd, waar de theologant A. Rutgers van der Loeff rector was van het studentencorps. Ook een van de hoogleraren in de theologie, J.F. van Oordt²⁷, voegde zich bij de Groninger en Franeker Flankeurs, nadat hij een vlamme preek gehouden had over Psalm 60:114a ('In God zullen wij kloeke daden doen'). De ab-actis van het Groninger studentencorps werd sergeant van een sectie die op één na geheel uit theologanten bestond. Geen wonder dus, zegt Huizinga ([1914] 1951, 122), dat de Prins

van Oranje een van de vrijwilligers aansprak met: 'U wordt zeker dominee?' - 'Om de bliksem niet, Hoogheid!', was het antwoord.

De strijdlust van de studenten in de godgeleerdheid is opmerkelijk maar goed te begrijpen. In de eerste plaats was onder (hervormde) predikanten de liefde voor de Oranje-dynastie vanouds groot. Nu koning Willem hun bezoldiging en hun opleiding veilig had gesteld, genoot hij nog meer krediet dan tevoren. In de tweede plaats was dankzij deze rijkstraktementen en rijksuniversiteiten de binding van predikanten aan plaatselijke potentaten en partijen losser geworden; meer dan ooit konden zij zich identificeren met het nationaal belang. Het *Algemeen Reglement* van de Nederlandse (!) Hervormde Kerk spoorde hen daartoe aan; als doelstellingen van het kerkewerk noemde het 'de vermeerdering van godsdienstige kennis' en 'de bevordering van christelijke zeden' in één adem met 'de bewaring van orde en eendragt, en de aankweking van liefde voor Koning en Vaderland' (AR 1816, art. 9). In de derde plaats waren gewapende godgeleerden geen volstrekt nieuw verschijnsel; in de Patriottentijd hadden verschillende predikanten - onder wie F.A. van der Kemp, Bernard Bosch, J.J. le Sage ten Broek en J.H. van der Palm - zich aangesloten bij een 'vrijkorps' of 'exercitiegenootschap' (vgl. Schama 1989, 113-121). Sommigen waren 's zondags direct van de kansel op het exercitie-veld gestapt. Aan zo'n patriotse prediker had de Utrechtse theologie-student Jacobus Bellamy een van zijn *Vaderlandse Gezangen* gewijd:

Zou hij een Christen zijn, die 't Vaderland niet mint?
Die 's Vaderlands belang zich niet op 't harte bindt?
Die onverschillig blijft, hoe ook de kans moog keeren,
Of Neêrland vrij wil zijn — of zich laat overheeren?
Die, waar een staatsorkaan, door onze strecken, loeit,
Zoo hij met rust kan zijn, zich nergens mee bemoeit?
Die immer werkloos blijft, hoe ook de nood moog prangen,
En steeds zijn' pligt bepaalt bij beden en gezangen?²⁸

De strijdlust van theologen werd in de vierde plaats aangewakkerd door de religieuze interpretaties die aan de opstand werden gegeven (vgl. Kossmann 1986, 133-143). Deze lagen voor de hand want godsdienst was een in het oog springend punt van verschil tussen Noord en Zuid. De strijd tegen de roomse Belgen werd dikwijls voorgesteld als een soort godsdienstoorlog, een reprise van de strijd tegen Alva en Inquisitie. Een negenjarig meisje dichtte bijvoorbeeld:

WIJ EN DE BELGEN

Der vaad'ren moed als Helden eeren,
En bijgeloof en dweepzucht weeren. — Dat kunnen wij.
Doch orde, eer en wetten schenden,
Zich wapenen tot rooversbenden. — Dat kunnen zij.
God als onz'aller vader eeren,
D'onschendbaarheid der wetten zweeren. — Dat kunnen wij.
Hun Heil aan heiligen verpanden,
En 't Heiligst daag'lijks aan te randen. — Dat kunnen zij.
(...)
Verrad'ren door 't kanon verplett'ren,
Doch niemand om 't geloof verkett'ren. — Dat kunnen wij.
Gewapend met verrader's streken
De heiligste eeden snood verbreken. — Dat kunnen zij.²⁹

Religieuze duiding lag temeer voor de hand daar godsdienst een belangrijke rol had gespeeld in het uitbreken van de opstand. Koning Willem had de Zuidelijke, rooms-katholieke clerus tegen zich in het harnas gejaagd door zijn poging om voor priesters, evenals voor predikanten, een universitaire opleiding verplicht te stellen. Vanaf 1825 zouden de 'kwekelingen voor de rooms-katholieke godsdienst' zich aan moeten melden bij een door het Rijk bestierde, academische instelling, het *Collegium Philosophicum* te Leuven.³⁰ Om te verzekeren dat de aanstaande priesters daadwerkelijk van dit staatsonderwijs gebruik zouden maken, werden alle klein-seminaries opgeheven.³¹ Dit wekte de gram van de Zuidnederlandse katholieke geestelijkheid: zij zag haar positie in het lager, middelbaar en hoger onderwijs bedreigd.

Voor theologie-studenten had de strijd tegen de Zuiderlingen zo een extra symbolische lading: hier stonden niet alleen protestants en katholiek tegenover elkaar, maar ook academie en seminarie. Van het verschil tussen deze en gene opleidingsvorm was men zich terdege bewust. In 1797, toen godgeleerdheid van de universiteit verbannen dreigde te worden, had de Leidse senaat betoogd dat theologanten 'op een bekrompen seminarie zoo ruime gelegenheid niet hebben tot geletterde, noch ook door kennis en omgang met studenten van andere faculteiten tot goede, burgerlijke beschaving'.³² In tegenstelling tot priesters zouden predikanten niet in isolement maar in gemeenschap met andere studenten moeten worden gevormd. Dit nu is een vijfde reden voor het ten strijde trekken van theologanten: zij konden zich aldus volwaardige leden betonen van het corps studenten.

Theologie-studenten en het corps

Tot ver in de negentiende eeuw werd onder 'het studentencorps' niet een bepaalde vereniging verstaan, waar sommigen lid van waren en anderen niet, maar de studentenstand in zijn geheel. De Bataafse en Franse tijden waren aan deze stand niet ongemerkt voorbijgegaan: de academische rechtbanken, vrijdommen van belasting en andere privileges waar studenten over hadden beschikt, waren voorgoed afgeschaft. Hun groepsgevoel echter, de *esprit de corps*, was er niet minder op geworden: studenten bleven zichzelf beschouwen als burgers van een eigen 'staat' of 'republiek' (Hagendijk 1980, 34v). In het jonge *Koninkrijk der Nederlanden* begonnen zij zich sterk te maken voor het herwinnen van hun vroegere maatschappelijke positie. Hun deelname aan de Tiendaagse Veldtocht was daar een duidelijk voorbeeld van: waar elders in Europa studenten de barricades beklommen, schaarden de Nederlandse 'academieburgers' zich rond de troon. Dat leverde hun veel prestige op: na 1830 was 'het student' weer iemand die er wezen mocht (Van Zonneveld 1993). De Tiendaagse Veldtocht markeerde dus zowel een verschuiving van de plaats van theologanten binnen de studentensamenleving als een verandering van de sociale positie van de studentenstand in zijn geheel.

Om opgenomen te worden in deze stand moest men zich vanouds onderwerpen aan een vernederende, vaak nogal hardhandige *rite de passage*, ontgroening. Deze initiatie werd aanvankelijk geleid door de *nationes*, de gezelschappen van studenten uit een bepaald land of gewest. Deze vormden namelijk het primaire sociale verband voor studenten; de 'universiteit' kwam op de tweede plaats. In de achttiende eeuw verdwenen deze 'naties' echter naar de achtergrond; studenten identificeerden zich minder met hun gewest van herkomst. De leiding van de ontgroening werd overgenomen door quasi-formele studentengezelschappen, die zich 'senaten' noemden.³³ In de meeste academiesteden waren er verschillende ontgroensenaten, die met elkaar concurreerden om de beschikking over zoveel mogelijk groenen. Hoe meer studenten een 'senaat' te ontgroenen had, des te meer had hij namelijk te verteren: ieder groen was verplicht de senatoren een partij aan te bieden. Ontgroening was dus een kostbare aangelegenheid; dat is een van de redenen waarom vanouds zo weinig theologen zich daaraan onderwierpen. Van aanstaande predikanten werd dat wel geaccepteerd maar zonder gevolgen bleef het niet: het bevestigde hun buitenstaanderspositie in de studentensamenleving.

In de eerste helft van de negentiende eeuw veranderde deze samenleving echter ingrijpend van structuur. De elitaire ontgroensenaten, die veelal door coöptatie samengesteld waren, werden van hun plaats verdrongen

door een nieuw soort 'senaat': een min of meer democratisch samengesteld college dat optrad als vertegenwoordiger van 'het studentencorps' - de naar Duits voorbeeld gemodelleerde vergadering of vereniging van alle studenten.

Groningen

De eerste senaat van dit type werd in 1815 opgericht, in Groningen: *Vindicat atque Polit*. Zoals deze naam ('Handhaaft...' of 'Beschermt en beschaaft') en het bijbehorende zinbeeld, zwaard en vijl, al deden vermoeden, zou de Groningse senaat zich niet bepalen tot de ontgroening. De senatoren wilden ook de maatschappelijke belangen van studenten behartigen en de, zo beschavende, onderlinge omgang versterken. Met het oog op dat laatste opende de senaat al in 1815 een eigen sociëteit, *Mutua Fides*. Rond 'kroeg' en 'senaat' groeide een studentencorps in de hedendaagse zin des woords: een gezelligheidsvereniging. In tegenstelling tot tegenwoordig was toen echter vrijwel iedere student aangesloten: van 1829 (het eerste jaar waar cijfers van beschikbaar zijn) tot en met 1865 telde *Vindicat* zo'n 90% van alle Groningse studenten onder zijn leden.

Ook theologanten waren meestal lid, zij het aanvankelijk minder vaak dan andere studenten: in 1829, zo tel ik in de studenten Almanak (GSA) van dat jaar, was 63% van de Groninger godgeleerden aangesloten bij *Vindicat*, tegen 93% van alle andere studenten. Ook in 1830, 1835, 1840 en 1845 was de theologische faculteit significant slechter in *Vindicat* vertegenwoordigd dan haar zusters.

Deze ondervertegenwoordiging kwam ten dele doordat theologen zich afzijdig bleven houden: van de studenten die niet bij enige vereniging waren aangesloten, studeerden drie op de vier theologie. Het verschil zat 'm echter ook in de *Ostfriesische Landmannschaft 'De Upstalsboom'*, die zich op 13 februari 1823, 'zonder vijandige bedoelingen', had losgemaakt van *Vindicat*. De leden van deze 'natie' (31 in 1829) hadden niet alleen hun geografische herkomst gemeen, maar ook hun studie: de Oostfriezen, de enig overgebleven groep buitenlandse studenten in Groningen, leerden allen voor dominee. Wanneer men nu de leden van *De Upstalsboom* meetelt, blijken theologen *niet* significant minder vaak lid te zijn van een 'studentenvereniging'.

Zelfs als je de Oostfriezen buiten beschouwing laat, blijken theologiestudenten in de loop van de jaren 1830 en '40 steeds minder uit de pas te lopen: hun participatiegraad steeg tot gelijke hoogte als het universitair gemiddelde. Van 1850 tot en met 1930 waren er (met uitzondering van de jaren 1880) onder theologen vrijwel evenveel *Vindicaters* te vinden als in de overige studentenpopulatie. De Groningse godgeleerden waren dus,

vooral in de jaren na de Tiendaagse Veldtocht, goed geïntegreerd geraakt in het studentencorps.

Leiden

In andere academiesteden verliep de ontwikkeling van corps studenten tot studentencorps veel langzamer. Wat zich in Leiden 'senaat' noemde, waren tot in de jaren 1830 weinig meer dan zelfgenoegzame clubjes studenten die zich het recht aanmatigden om te waken over de toegang tot de studentenstand, via de ontgroening. Om hun aanspraken te versterken, hadden de drie voornaamste van deze ontgroensenaten al in 1799 een samenwerkingsverband gevormd, met de weidse titel *Collegium Senatum Academiae Lugduno-Batavae Supremum*. Dit college, dat alle senaten, ook buiten Leiden³⁴, aan zijn gezag trachtte te onderwerpen, zou de groenen over de verschillende senaten verdelen.

Ontgroening was vrijwel het enige waar deze zelfbenoemde 'aristocratie' zich mee bezighield: de oprichting van de Leidse *Studenten Almanak* (1815) en de sociëteit *Minerva* (1819) kwamen niet voort uit de senaten maar uit het 'volk', het corps studenten. De vergadering van dit 'corps', met gekozen vertegenwoordigers uit alle faculteiten, ontplooidde meer initiatieven. Zij was het die besloot om op Leids Ontzet 1823 haring en wittebrood uit te delen, zij was het die in 1825 een 'maskerade' (gekostumeerde optocht) organiseerde en zij was het ook die in 1830 - in navolging van het Groningse corps - de Leidse studenten opriep om ten strijde te trekken. Deze initiatieven versterkten de machtspositie van het studentencorps ten opzichte van het *Collegium* en de diverse senaten. In de loop van de jaren 1830 werden de vertegenwoordigers van het corps steeds machtiger en in 1839 pleegden zij een coup. Het oude *Collegium* werd afgezet en opgericht werd het *Leidsch Studenten Corps*, een vereniging van en voor alle studenten (De Vrankrijker z.jr., 218v; Frank & Wiardi Beckman 1927).

Bij dit corps sloot zich nu ook een gezelschap aan dat tot dan toe, als laatste der ontgroensenaten, zijn onafhankelijkheid had bewaard: *Minervae Sacrum*. Zoals alleen juristen werden ontgroend 'met Minerva als leidsvrouw' (*Minerva Duce*), waren uitsluitend theologen 'aan haar gewijd': *Minervae Sacrum* was in 1801 opgericht als een ontgroensenaat van en voor godgeleerden. Het *Collegium* was met *Minervae Sacrum* een vrij losse vorm van samenwerking overeengekomen, die het in 1815 als volgt had omschreven:

De zeggenschap over alle Theologen, waar zij ook vandaan mogen komen en hoe ze ook mogen heten, laten wij over aan de Senaat *Minervae Sacrum*; de

Rector van deze Senaat heeft, zo vaak hij maar wil, toegang tot onze vergaderingen, als erelid van het *Collegium Supremum* (geciteerd in Frank & Wiardi Beckman 1927, 3, vert. DJB).

In de jaren twintig en dertig hadden zo alle theologische groenen, die een kwart à een derde van het totaal uitmaakten, een bijzondere behandeling ondergaan.

Hoewel de vorming van het studentencorps in Leiden heel anders en veel langzamer verliep dan in Groningen, voltrok zich hier dus een vergelijkbare ontwikkeling wat de positie van theologanten in het corps studenten betreft: in de negentiende eeuw werden zij niet langer afgezonderd maar net als alle andere studenten ontgroend. Door de oprichting van *Minervae Sacrum*, in datzelfde jaar, behielden zij echter een uitzonderingspositie waar eerst in 1839 een eind aan werd gemaakt.

Utrecht

In Utrecht duurde de ontwikkeling van het studentencorps nog langer dan in Leiden: van 1814, toen hier weer een ontgroensenaat werd opgericht, tot de instelling van een senaat 'nieuwe stijl' in 1848. Duidelijker dan in andere academiesteden ging in Utrecht de democratisering van de studentensamenleving gepaard met de integratie van theologanten. Beide processen werden versterkt door de ervaringen die Utrechtse studenten hadden opgedaan in de Tiendaagse Veldtocht. Zo'n halve eeuw na dato schreef een van de oud-strijders daar over:

Er bestond vóór het uittrekken weinig omgang tusschen studenten van verschillende faculteiten. Eigenlijk waren de studenten gescheiden in *twee corpsen, elk met zijn eigen senaat, die der theologanten en die der overigen*. Bij de rangschikking nu in de geleerden werd door de officieren (...) alleen op de lichaamsgrootte gelet, en zoo kwam een theologant naast een medicus, een jurist tusschen een literator en een theologant enzv. te staan (...) Evenzoo was het op de wachten, die alleen naar het gelid geregeld waren. Ook daar ontmoetten studenten van alle faculteiten elkander. Zoo werden banden geknoopt die later aan de akademie bleven voortbestaan' (*Voorheen en thans* 1878, 37; curs. DJB).

De twee senaten waar deze oud-student en oud-strijder van repte, waren de *Senatus Veteranorum*³⁵, die studenten van haast alle studierichtingen ontgroende, en de exclusief godgeleerde *Senatus Theologorum*. Deze laatste senaat werd echter - in tegenstelling tot wat de schrijver suggereert en tot wat Brom daaruit concludeert - juist *na* de Tiendaagse Veldtocht opgericht, op 17 december 1831.³⁶ Dat lijkt vreemd, alsof de gezamenlijke wapendienst niet tot verbroedering maar tot scheiding der geesten had geleid.

Evenals de oprichting van het Leidse *Minervae Sacrum* moet die van de *Senatus Theologorum* echter worden opgevat als een aanzet tot integratie. De theologen stichtten niet een eigen senaat omdat zij zich wilden afscheiden van het corps studenten maar juist omdat zij daar toenadering toe zochten. Utrechtse theologanten, die rond 1830 zo'n 40% van de studentenpopulatie uitmaakten, werden tot dan toe namelijk niet officieel³⁷ ontgroend; de *Senatus Veteranorum* liet hen links liggen. Als gevolg daarvan bleven zij min of meer buitenstaanders: in de Academie zaten zij in een afzonderlijke bank.

Volgens de initiatiefnemers diende de oprichting van de *Senatus Theologorum* een driedelig doel: het regelen van de groentijd, het bevorderen van het aanzien van theologische faculteit en het versterken van de vriendschapsbanden met andere studenten (Van Vredenburg 1914, 168). Dit integratieproces was rond 1848 zo goed als voltooid: de gekozen senaat die in dat jaar aan de macht kwam, erfde de naam van de *Senatus Veteranorum* maar de zinspreuk van de *Senatus Theologorum*: 'Amicorum consensus virtutem alit gaudiumque' (Eensgezindheid van vrienden voedt deugd en vreugd).

Excurs: 'andersdenkenden'

Het studentenleven in Amsterdam verschilde nogal van dat in de andere academiesteden. In de eerste plaats was er *minder* leven: studenten hadden niet zo'n eigen samenleving als elders. Dat kwam vooral doordat menig Amsterdams student - net als de door Klikspan beschimpte en beklagde 'Student-Leijdenaar' - niet 'op een kast' maar bij zijn ouders woonde. Bakhuizen van den Brink bijvoorbeeld, met wiens Leidse avonturen dit verhaal begon, bleef gedurende zijn Amsterdamse studiejaren bij moeder thuis. Wanneer er vrienden op bezoek kwamen, serveerde zij gesmeerde boterhammetjes, als op een kinderpartijtje (Colmjon 1950). Zo'n arrangement was natuurlijk niet bevorderlijk voor het exploreren van het holst van de nacht, zoals een echt student betaamde.

Het studentenleven in Amsterdam was bovendien anders van aard doordat hier alleen de eerste fase van hoger onderwijs kon worden gevolgd: het Athenaeum Illustre miste het *ius promovendi*. Om examen te doen moesten Amsterdamse studenten naar een echte academiestad, meestal Leiden. Daar aangekomen zouden zij opnieuw te grazen zijn genomen, ware het niet dat de Leidse senaten hun ontgroening in Amsterdam erkenden. De Amsterdamse ontgroensenaat *Ne Praeter Modum* ('Niet over de schreef') was in 1818 onder auspiciën van het Leidse *Collegium* opgericht. Sindsdien zaten de Amsterdamse senatoren bij de Leidenaren onder de plak. Initiatieven ontplooiden zij nauwelijks; het zwaartepunt van

het hoofdstedelijk studentenleven lag veeleer bij de talrijke 'disputen'. Deze studie- en bittergezelschappen waren het die de eigenlijke ontgroening leidden (De Vrankrijker z.jr., 234).

Amsterdamse studenten theologie waren helemaal uitzonderlijk: de meesten van hen waren niet hervormd maar doopsgezind, luthers of remonstrants. Amsterdam was vanouds de academiestad der *dissenters*; hun leraars werden sinds jaar en dag opgeleid in de schaduw van het Athenaeum Illustre.³⁸ De remonstranten waren er het eerst bij geweest; al in 1634 hadden zij in Amsterdam een seminarie gesticht. De Amsterdamse magistraat had daar graag toestemming voor verleend want deze kweekschool zou het pas opgerichte Athenaeum Illustre kunnen versterken. Inderdaad bleken remonstrantse seminaristen zich tevens bij het Athenaeum in te schrijven, om daar het voorbereidend onderwijs in de humaniora te volgen.

De 'Mennisten' volgden zo'n halve eeuw later: in 1681 stichtte Galenus de Haan, arts en voorganger in Amsterdam, een doopsgezinde kweekschool. Kort na zijn dood, in 1706, werd deze opleiding echter al weer opgeheven. In tegenstelling tot de remonstranten, wier kerkgenootschap rond een hoogleraar (Arminius) was geformeerd, hechtten de doopsgezinden traditioneel weinig waarde aan theologische scholing. Om voor te mogen gaan in een doperse 'vermaning' was wijding noch opleiding vereist; in de ogen van strenge, 'wereldmijdende' mennisten was theologische scholing zelfs verdacht. In 1735 werd opnieuw een doperse kweekschool opgericht. Deze hielp haar abiturienten tevens aan een baan: het bestuur gaf subsidie aan gemeenten die een academisch gevormde predikant wilden aanstellen. Op die manier werden de doperse lekenpredikers langzamerhand door theologisch geschoolde beroepskrachten verdrongen; een schoolvoorbeeld van 'professionalisering' (Brüsewitz 1985, 18).

De derde categorie *dissenters*, de luthersen, beschikten in de Republiek niet over een eigen kweekschool. Zij importeerden predikanten uit Duitsland, de bakermat van het lutheranisme, of lieten Nederlandse jongens daar studeren. Voorafgaand aan zo'n buitenlandse studie moesten de kwekelingen enkele jaren bij een Amsterdams predikant in de leer en, zo werd in 1790 gedecreteerd, college lopen aan het *Athenaeum Illustre*. In allerlei opzichten werd de opleiding tot luthers predikant beheerst door het Amsterdamse Consistorie. Deze centrale kerkeraad keurde de aanvankelijke geschiktheid van theologanten, verstreekte hun beurzen en nam hun gewoonlijk de beide ambtelijke eindexamens af (Estié 1982, 51). Ook de 'ordina tie', de plechtige ambtswijding, vond meestal plaats in een der Amsterdamse kerken - in 'de oude' aan het Spui of 'de ronde' aan het Singel. De hegemonie van de Amsterdamse lutherse gemeente - een van de grootste

en rijkste ter wereld - was vrij vanzelfsprekend: zij omvatte meer dan de helft van alle lutheranen in Nederland (De Jong 1986, 285).

In de Franse tijd taande de macht van de Amsterdamse predikanten en ouderlingen. Na de Tiërceering van 1810 zagen zij zich genoodzaakt, de uitkering van beurzen en subsidies stop te zetten. De opleiding tot evangelisch-luthers predikant kwam zo vrijwel stil te liggen.³⁹ Het aantreden van koning Willem, die veel affiniteit had met de lutherse kerk, beloofde betere tijden. Krachtens het *Organiek Besluit* van 1815 kregen de lutherssen weliswaar geen leerstoelen in de theologische faculteit, zoals eerst was geopperd, maar wel rijkssubsidie voor het opzetten van een eigen 'inrichting'.⁴⁰

De lutherse kerkbestuurders stelden zich daar een opleiding bij voor die, evenals voorheen, onder regie van het Amsterdams Consistorie zou staan. De regering had echter iets heel anders in gedachten: een kweekschool onder staatstoezicht. Het *Koninklijk Evangelisch-Luthers Seminarie* dat in 1816 werd opgericht was weliswaar in Amsterdam gevestigd (Sepp 1869, 42) maar het Amsterdams Consistorie had voortaan geen enkele greep meer op de opleiding van lutherse predikanten. De curatoren van het seminarie zouden zonder enige kerkelijke inspraak door de Kroon worden benoemd; daar hoefden zij niet eens luthers voor te zijn (Kühler 1932; Domela Nieuwenhuis 1852, 23). Ook het curriculum werd van regeringswege vastgesteld: lutherse predikanten in spe zouden vrijwel dezelfde vakken krijgen als hun hervormde broeders aan de rijksuniversiteiten (KB 5 xii 1816, art. 7). Evenals dezen moesten zij voortaan, om predikant te kunnen worden, kandidaatsexamen afleggen. Dit zou afgenomen worden door de Leidse theologische faculteit, aangevuld met de Lutherse ordinaris.

Amsterdam

Waar lutherse theologanten ten tijde van de Republiek, alleen al door hun buitenlandse studiejaren, ver van andere studenten af hadden gestaan, raakten zij na 1815 dus geïntegreerd in het (Amsterdamse) studentenleven. Vandaar dat ook zij zich aansloten bij de Amsterdamse senaat *Ne Praeter Modum*. De lutherse seminaristen werden voortaan samen met allerlei andere Amsterdamse studenten ontgroend. Over de manier waarop dat gebeurde, betoonden zij zich echter spoedig ontevreden: de groentijd duurde voor hen langer dan voor andere studenten doordat zij pas op het eind van het academiejaar tot student 'gepromoveerd' werden. De senatoren van *Ne Praeter Modum* spreidden de promotiepartijen namelijk, om zo het hele jaar door op kosten van de groenen feest te kunnen vieren. De lutherssen pasten er voor om toetje te spelen: op 27 juni 1827 scheidden zij zich van

Ne Praeter Modum af en richtten een senaat op die, blijkens de zinspreuk, zijn eigen boontjes wel zou doppen: *Propria Cures*.⁴¹

Sigillum maius van den Senaat
PROPRIA CURES
aan het Kon. Ev. Luth. Seminarium

Zegel van den Senaat
STUDIA NOS JUNGUNT
aan het Sem. der Doopsgezinden.

De doopsgezinde en remonstrantse studenten volgden dat voorbeeld: in hetzelfde jaar richtten ook zij een eigen, alternatieve senaat op. Het zegel van deze senaat ademde de geest van *christendom* (of theologie) *boven geloofsverdeeldheid*: het toonde twee elkaar toegestoken handen in een wolkenhemel, met het randschrift *Studia Nos Iungunt* (ASA 1861). De samenwerking tussen doopsgezinde en remonstrantse studenten steunde op een lange traditie. Na de opheffing van hun eerste seminarie waren de doopsgezinde studenten bij de remonstranten in de leer gegaan: zij liepen college aan het Athenaeum en in het remonstrants seminarie.⁴² Ook na 1735, toen opnieuw een doopsgezinde kweekschool was opgericht, bleven doperse seminaristen college lopen en preekoefeningen houden bij de remonstrantse hoogleraren.⁴³

Gezien deze nauwe samenwerking is het niet verwonderlijk dat beide groepen studenten ook gezelligheid bij elkaar zochten: toen de doopsgezinde

de seminaristen in 1814 een eigen dispuut oprichtten, sloten remonstrantse kwekelingen zich daar spoedig bij aan. De naam van het dispuut was ETEBON; dat klonk als een Grieks imperfectum maar stond voor *Eigen Tabak En Bollen Om Niet*. Een studentikoze naam, dus: de doopsgezinden theologanten wisten de juiste toon te treffen. Waarschijnlijk was het dit 'gemengde' dispuut dat in 1827 het initiatief nam tot het oprichten van de senaat *Studia Nos Iungunt*.

Deze zinspreuk was maar een halve waarheid want kennelijk *scheidde* de studie doopsgezinde en remonstrantse kwekelingen ook, van andere studenten. Segregatie was eveneens op hooggeleerd niveau te vinden. Bij academische plechtigheden mochten de hoogleraren der doperse, lutherse en remonstrantse kweekscholen weliswaar plaatsnemen in dezelfde bank als hun ambtsgenoten aan het Athenaeum maar zij werden van hen gescheiden door een houten tussenschot. Toen in 1849 een van hen daar demonstratief over heen geklauterd was, wijdde de remonstrantse theologant P.A. de Génestet een lang gedicht aan dit 'Schotjen':

O Schotje, aaklig overschot
Van langgestorven veeten,
Van broedertwist, van broederhaat,
Vervolging van 't geweten!

Gerechte Hemel! ziet gij 't aan?
Daar sluit men ze op een plokje
Als halve ketters bij elkaër,
Apart in 't kleine hokje!

Een Lutheraan, een Remonstrant,
Twee eerlijke Mennisten,
Die worden achter 't schot gezet,
Als waren 't antichristen!⁴⁴

Na het verschijnen van dit gedicht werd het gewraakte schotje spoedig weggebroken. Ongeveer terzelfdertijd viel ook de scheidsmuur tussen seminaristen en Athenaeum-studenten. Evenals in de andere academiesteden was in Amsterdam namelijk de oppositie tegen de (ontgroen)senaat aangezwollen. Studenten die actief waren in de sociëteit, de almanak of in de vele disputen en gezelschappen grepen de macht en stichtten in 1851 het *Amsterdamsch Studentencorps* (ASC). Daar sloten nu ook de seminaristen zich bij aan: het ASC was, in formele zin, een fusie van *Ne Praeter Modum* met *Propria Cures* en *Studia Nos Iungunt* (De Vrankrijker z.jr., 234v; Hagendijk 1980). Aanvankelijk sprak men dan ook van 'de verenig-

de Amsterdamsche studentencorps' (ASA 1852, 71). Waar theologen in 1845 geen enkele vertegenwoordiger hadden gehad in *Ne Praeter Modum*, maakten zij in 1851 de helft uit van de eerste ASC-senaat.

Ook in Amsterdam ging de democratisering van het studentenleven dus hand in hand met de integratie van studenten theologie. Van volledige assimilatie was aanvankelijk echter geen sprake: in de tweede helft van de jaren 1850 waren slechts vier van de tien theologen lid tegen acht à negen van elk tiental studenten in de andere faculteiten. Dat kwam door een afscheiding: uit onvrede over de ASC-senaat had ETEBON in 1856 een alternatieve senaat opgericht. De naam die deze droeg, afgekort MODUS, behelsde naast kritiek op de heersende senaat ook een eigen programma: *Moderationi Operam Dantes Utimur Sodalitio* ('Door middel van een genootschap zetten wij ons in voor matiging [van de groentijd]'). Deze senaat was slechts een kort leven beschoren: in 1861 verenigde hij zich met het ASC (Welcker 1985). In dat laatste jaar was al meer dan de helft van de Amsterdamse studenten theologie aangesloten. Deze tendens zette door in de jaren 1860 en '70: theologanten raakten verder geïntegreerd in het studentencorps.

Dimensies van deelname

De integratie van theologanten kan ook aan de hand van andere gegevens worden gestaafd. In de almanak van ieder corps stond te lezen welke studenten dat jaar zitting hadden in de senaat. Door hen op te zoeken in de 'naamlijst', die haast altijd de studierichting vermeldt, heb ik vast kunnen stellen hoe de corps-senaten waren samengesteld:

Tabel 1 Samenstelling Senaat naar faculteit, per corps

Jaar	Leiden	Utrecht	Groningen	Amsterdam
1830	-	-	tttttjjjjmmmm	-
1835	-	-	tttttjjjjmmmm	tttjjjjjjmm
1840	tttttjjjjjjmmmmooo	tttjjmoo	tttttjjjjmmmm	tttjjjjjjmmmm
1845	tttjjjmoo	tttjjmn	tttttjjjjmmmm	jjjjmmmmmm
1850	tttjjjmoo	tttttjjjjjjmm	tttttjjjjmmmm	tttttjjjjm
1855	tjjjmoo	tttttjjjjjjmo	tttjjmnm	tttttjjjjmm
1860	tjjjjmoo	tttjjmnm	tttjjmnm	tttjjjm
1865	tjjjjm	tttjjjjjjm	tttttjjjjmmmo	tttttjjj
1870	jjjjj	tttjjjjm	tjjjjmo	tttjm
1875	jjjjj	tjjjm	jjmnmoo	tttjm
1880	jjjjj	tjjjm	jjjmo	jjmnmoo
1885	jjjjj	tjjjm	jjjjm	jjjjj
1890	jjjjj	tjjmo	jjmnmoo	jjjjm
1895	jjjmm	jjjmn	tttjm	jjjmo
1900	jjjjm	jjjjm	tjjmo	jjjjm

Legenda: t = student godgeleerdheid; j = rechtsgeleerdheid; m = geneeskunde; o = overige.
Bron: LSA, USA, GSA en ASA van de betreffende jaren; de gecursiveerde gegevens zijn ontleend een jaargang eerder of later.

Tot en met de jaren 1860, zo blijkt uit deze tabel, waren de corpssenaten even breed samengesteld als het corps studenten zelf. De zetelverdeling was geen precieze maar wel een redelijke afspiegeling van de numerieke verhouding tussen de verschillende studierichtingen. In tegenstelling tot de vroegere, elitaire 'ontgroensenaten' wierpen de corps-senaten zich immers op als representanten van alle studenten.⁴⁵ Daar hoorden theologiestudenten nu kennelijk ook bij: in iedere senaat waren zij goed vertegenwoordigd. Evenals juristen en medici konden predikanten in opleiding zo hun stempel zetten op het plaatselijke studentenleven.

Dit leven speelde zich echter niet alleen af rond de senaat; vanouds was 'de kroeg' minstens zo belangrijk.⁴⁶ Aanvankelijk was zo'n kroeg niet meer geweest dan een stam-café, waar de studenten van een bepaalde 'natie', 'senaat' of 'dispuut' elkaar 's middags of 's avonds troffen. Vanaf het begin van de negentiende eeuw hadden studenten hun eigen gelegenheden opgericht, 'sociëteiten' geheten: 'Minerva' in Leiden, 'Mutua Fides' in Groningen, 'Hic Placet Requiescere Musis' in Utrecht en 'Nos Iungit Amicitia' in Amsterdam. Deze sociëteiten waren ouder dan de moderne corpora en bleven (behalve in Groningen) autonoom ten opzichte van de corpssenaten: wie lid was van het corps, was daarmee nog geen lid van de kroeg (De Vrankrijker z.jr., 292). De sociëteit werd gewoonlijk niet door de senaat bestuurd maar door een commissie, gekozen uit het studentencorps. Haar samenstelling kan men, evenals die der senaten, opmaken uit de studenten-almanakken:

Tabel 2 Samenstelling Sociëteits-cie. naar faculteit, per corps

Jaar	Leiden	Utrecht	Groningen	Amsterdam
1830	-	-	ttjjj	-
1835	-	jjjm	jjjmm	tmm
1840	jjjj	jjmm	jjjmm	tjj
1845	jjmm	tjjj	jjjmmm	tjjmm
1850	jjjj	jjjj	jjjjmm	ttjjj
1855	jmmm	tjjj	tjjjmo	tttjj
1860	jjjjjjj	tjjm	tjmmmm	jjimm
1865	jjjjjjm	tjjjj	ttm	tttjj
1870	jjjjjjo	tjjmmo	jjm	tttjj
1875	jjjjjjj	tjjjjm	jmm	tjjjm
1880	jjjjjjj	jjjjjjj	jmmmm	jjjmm
1885	jjjjjjm	jjjjjm	mmmmo	tjjmm
1890	jjjjjmm	jjjjmm	tjjmo	tjjjm
1895	jjjjjjmmm	jjjjjj	jjjmm	jjmo
1900	tjjjjjjjm	jjjjmm	tjmo	jjjmm

Legenda: zie voorgaande tabel

Zoals uit dit overzicht blijkt, gaven juristen de toon aan; vooral in Leiden domineerden zij de sociëteit. Tot 1900 had (althans in de bestudeerde jaren) geen enkele theoloog zitting in de sociëteitscommissie; alleen met

studenten geneeskunde wilden de Leidse juristen het beheer van 'de kroeg' wel eens delen. In Utrecht en Groningen was de hegemonie van juristen minder absoluut maar ook hier ontbraken studenten theologie vaak in de 'soc.cie.'. Alleen in Amsterdam waren theologen goed vertegenwoordigd; hier correspondeerde de samenstelling van de sociëteitscommissie met die van zowel corps als senaat. Aangezien het studentenleven in de hoofdstad zich echter vooral in de disputen afspeelde, was 'kroegcommissaris' hier niet zo'n gewichtige post als elders.

De gegevens in deze tabel werpen een heel ander licht op de sociale positie van theologie-studenten: deze blijkt lang niet zo prominent als de zetelverdeling in de senaten suggereert. In Leiden, Utrecht en Groningen fungeerde de kroeg als de *foyer* van het studentencorps; de ondervertegenwoordiging van theologanten doet vermoeden dat zij niet volop deelnamen aan het 'corporale' gezelligheidsleven. Dat zo veel juristen en zo weinig theologen zitting hadden in de kroegcommissies (en, vanaf 1870, de senaten) heeft mogelijk iets te maken met hun toekomstig beroep. Misschien werden juristen zo vaak op deze posten benoemd omdat men hen, als 'bestuurskundigen', daar het meest bekwaam voor achtte. Van theologen daarentegen werd wellicht, gezien hun toekomstig ambt, zulke intensieve bemoeienis met het losbandige studentenleven niet zo gewaardeerd. Voor wie een kerkelijk ambt begeerde, was bestuurservaring in het studentencorps vast niet altijd een aanbeveling. Dat bezwaar gold voor de sociëteit sterker dan voor de senaat: in 'de kroeg' werd immers drank geschonken.⁴⁷

Hoewel men van predikanten vanouds geen onthouding van koffie, tabak en alcohol vergde - niet voor niets sprak men van een 'domineesklontje', '-pijpe' en '-glaasje' - werd van hen wel meer zelfbeheersing verwacht dan van gewone stervelingen. Die verwachting werd versterkt door de opkomst van de beweging voor drankbestrijding. Volgens de eerste 'matigheids-' en 'afschaffingsverenigingen', die rond 1810 in de Verenigde Staten waren opgericht, was drankmisbruik niet zozeer een ongezonde als wel een goddeloze gewoonte. Ook in Nederland had de drankbestrijding een uitgesproken godsdienstig cachet: de in 1842 opgerichte *Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank*, de eerste en lange tijd de enige landelijke organisatie, droeg een hervormd stempel. Dat kwam onder andere door de grote participatie van predikanten: tot 1875 maakten zij ongeveer een derde van de plaatselijke en landelijke bestuurders uit (Wielsma 1988, 102).

Dit wilde niet zeggen dat dominees geacht werden zich geheel van drank te onthouden: 'afschaffers' trokken niet ten strijde tegen bier en wijn, maar alleen tegen *sterke* drank.⁴⁸ Zo beschrijft een domineesvrouw

hoe haar man rond 1850 bij het wekelijkse koffiedrinken met zijn collega's in plaats van een 'bittertje' voortaan, heel sober, een glas madeira schonk (Hooijer-Bruins [1884] 1981-II, 16). Voor studenten theologie had de opkomst van de 'afschaffings'-beweging evenmin ingrijpende consequenties: in de studentensociëteiten van voor 1890 werd gewoonlijk geen jenever maar wijn geschonken (Huizinga [1914] 1951, 118). Wat dat betreft hoefden theologen zich dus niet bezwaard te voelen.⁴⁹

Matigheid was echter geboden want wie predikant wilde worden, moest voor zijn kerkelijk eindexamen een 'bewijs van goed gedrag' inleveren, ondertekend door de hoogleraren in de theologie. Dat dit geen blote formaliteit was, blijkt uit de lotgevallen van Gerrit van de Linde Jansz., die vanaf 1825 theologie studeerde in Leiden. Met zijn intelligentie, gevatheid en knappe uiterlijk was Van de Linde een zeer gezien student. Alles scheen er op te wijzen dat een schitterende carrière voor hem was weggelegd. Maar toen bleek dat hij een meisje zwanger had gemaakt en bovendien de vrouw van één van zijn hoogleraren had verleid, weigerde de faculteit hem het benodigde *testimonium morum* te verstrekken, waarop zijn schuldeisers hem op de nek sprongen en hij moest vluchten, naar Engeland. Daar vond hij emplooi als kostschoolhouder en schreef gedichten, onder het pseudoniem 'een Schoolmeester' (Mathijssen e.a. 1976).

Vanaf 1842 werden de Leidse theologanten niet alleen in de gaten gehouden door hun hoogleraren maar ook door de plaatselijke hervormde kerkeraad. Deze zou voortaan jaarlijks een lijst van de studenten in de faculteit der godgeleerdheid ontvangen, 'om toezigt te houden op jongelingen, welke zich voor de bediening van het Heilig Evangelie voorbereiden' (LSA 1843, bijl. B, art. 13). 'Klikspaan' sprak schande van deze maatregel⁵⁰ maar voor veel theologanten was het eigenlijk niets nieuws: menigeen werd al op de vingers gekeken door de bestuurders van het fonds waaruit hij een studiebeurs genoot. Zo beschouwd stak er misschien een kern van waarheid in de voorstelling van de theologie-student als een brave, stijve figuur:

Hij dronk noch wijn, noch punch, noch bier
Maar thee en koffij veel;
Hij had een baard aan zijn gezicht,
Een baard ook in zijn keel.

Nooit zaagt ge hem op enig feest,
Nooit op de Sociëteit
'Men raakt met al die ijdelheên
Zijn tijd en geld maar kwijt.'

Altijd geheel in 't zwart gekleed,
Op 't hoofd een kaghelijp,
Vertoonde hij het levend beeld
Van Saliejan of Lijp.⁵¹

Braaf leven was voor veel theologie-studenten alleen al financiële noodzaak: een studentikoze levensstijl konden zij zich niet veroorloven. Dit verklaart ook hun ondervertegenwoordiging in de sociëteitscommissies (en later de senaten). Werkzaamheid als senator of 'commissaris' was een dure liefhebberij: het kostte al gauw een heel studiejaar. Het Groningse corps gaf daarom vanaf 1843 zijn senatoren een onkostenvergoeding van 75 gulden, het kwart van een rijksstudiebeurs. In de andere steden, waar zulke vergoedingen niet werden verstrekt, was het senatorsambt voor velen domweg te duur (De Vrankrijker z.jr., 311). Het betrekkelijk grote aandeel van theologanten in de Amsterdamse 'kroegcommissie' (en senaat) spreekt die verklaring niet tegen: doopsgezinde, remonstrantse en lutherse seminaristen waren vaak van betere komaf dan hervormde theologanten. Bovendien werden zij gestimuleerd om zich aan te sluiten bij het studentencorps: het bestuur van het doopsgezind seminarie gaf de kwekelingen daar zelfs een toelage voor (Welcker 1985, 51).

Hoewel negentiende-eeuwse theologen in veel opzichten geïntegreerd raakten in het studentenleven, bleven zij dus een aparte positie innemen. Deze werd bepaald door zowel materiële als ideële eigenaardigheden van de theologant. Studenten godgeleerdheid onderscheidden zich niet slechts door hun maatschappelijke (i.c. kerkelijke) toekomst maar ook door hun sociale herkomst: in vergelijking met andere studenten waren velen van hen uit lage, en weinigen uit hoge sociale strata afkomstig. In dit opzicht verschilden zij vooral van rechten-studenten.

Dat bleek bijvoorbeeld bij de 'maskerade' die de Utrechtse studenten in 1836 hielden: een gekostumeerde optocht, waarmee de studentenstand *acte de présence* gaf. Aan deze parade, waarmee de slag bij Nieuwpoort werd gememoreerd, deden veel theologie-studenten mee; zij maakten meer dan een derde van het totaal aantal deelnemers uit. Maar terwijl van de deelnemende rechten-studenten bijna de helft te paard ging, gold dat slechts voor een op de veertien theologanten; de overgrote meerderheid behoorde tot het voetvolk.⁵²

Juist met juristen hadden theologen echter het meest te maken. Rechts- en godgeleerden volgden grotendeels hetzelfde propedeutisch onderwijs, zij vormden gezamenlijke 'litteraire disputen' en eenmaal in het ambt legden beiden zich toe op de *publieke spraak*. De 'uiterlijke welsprekendheid', de kunst van het waardig en overtuigend spreken in het openbaar,

was hun gemeenschappelijk standsideaal.⁵³ Om inzicht te krijgen in de sociale positie van theologie-studenten moet naast de senatoren en kroeg-commissarissen daarom nog een derde elite worden onderzocht, de 'commissie ter redactie van' de studenten Almanak.

Tabel 3 Samenstelling Almanak-redactie naar faculteit, per corps

Jaar	Leiden	Utrecht	Groningen	Amsterdam
1830	-	-	tjjl	-
1835	-	tjjjl	tjjj	ttjm
1840	ttjjl	jjjmm	ttm	ttjj
1845	tjjjj	ttjll	jll	ttjj
1850	tjjjl	ttjmm	tjjj	tttjj
1855	ttjjj	ttttj	tttt	tttjj
1860	tjjjj	tttjm	ttjmm	tttjj
1865	ttjjmo	tttjj	ttttj	ttttt
1870	tjjjj	tttjl	jlll	tjjjl
1875	tjjjjo	tttjj	jmmmo	ttjjl
1880	jjjjj	ttjmm	jjjjm	jmmll
1885	tjjjm	tjjml	jjllo	jjmml
1890	jjjjj	ttjmm	ttjml	jjjjl
1895	jjjjl	tjjjm	jjoml	tjjl
1900	jjjjm	tjjjm	tjjol	tjjj

Legenda: l = student [klassieke] letteren; zie verder voorgaande tabel

Uit deze tabel spreken heel andere verhoudingen dan uit de vorige. Terwijl theologanten in de sociëteitscommissie meestal schitterden door afwezigheid, waren zij in de almanak-redactie veelal sterk vertegenwoordigd — sterker zelfs dan in de senaat. Vooral in de jaren 1850 en '60 waren theologie-studenten dominant aanwezig: zij leverden vaak de meeste, soms zelf alle redacteurs. Door tijdgenoten schijnt deze hegemonie als een vrij vanzelfsprekend verschijnsel te zijn aanvaard. Op grond van hun vooropleiding in de letterenfaculteit golden theologen en juristen als de aangewezen 'student-auteurs'⁵⁴. Voor godgeleerden was zitting in de almanak-redactie een buitenkans. Deze post verschafte hun uitgelezen mogelijkheden om deel te nemen aan het studentenleven van hun tijd - en daar hun stempel op te zetten. Deze vooraanstaande sociale positie in het corps studenten ontleenden zij niet zozeer aan hun economisch als wel aan hun cultureel kapitaal.

Nicolaas Beets, bijvoorbeeld, zoon van een Haarlems apotheker, had het geld niet om deel te nemen aan de maskerade waarmee de Leidse studenten zich op de diës van 1835 manifesteerden. Hij volgde de 'intoct van Ferdinand en Isabella in Granada in 1492' vanuit het raam van zijn kamer en schreef er een lang verslag op rijm van (Van Zonneveld & Berkvens-Stevelinck 1985). Met dat dichtverhaal, *De Maskerade*, werd hij in één klap een zeer gezien student. In zijn dagboek schreef hij op 13 december 1835: 'Ik ben tegenwoordig te Leiden in de mode en gewild als

een paar oranje handschoenen'. Inmiddels was hij benoemd tot lid van de almanak-redactie, 'een der eervolste betrekkingen bij de Studentenwereld' (Van Gelder 1956, 92,86; vgl. Van Zonneveld 1985, 195). Zijn populariteit en invloed bleven niet beperkt tot de Leidse academie: 'studentauteurs' als de jurist Kneppelhout, de theologanten Beets, Aarnout Drost, Bernard Gewin en J.P. Hasebroek speelden een voorname rol in de doorbraak van de Romantiek in de Nederlandse letterkunde (Van Zonneveld 1993). Tot het laatste kwart van de negentiende eeuw werd de vaderlandse literatuur gedomineerd door godgeleerden en juristen.

Marginalisering

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam een einde aan de nauwe betrekkingen tussen theologie- en rechtenstudenten. De *Wet op het Hooger Onderwijs* van 1876 schrapte, als gezegd, het 'voorbereidend wetenschappelijk onderwijs' in de letterenfaculteit. Ook in de studenten-corpora hadden god- en rechtsgeleerden veel minder met elkaar te maken. In de almanak-redacties (vooral in Utrecht) zat nog wel eens een theoloog maar de sociëteitscommissies en senaten werden steeds meer gedomineerd door juristen. Deze ontwikkeling had al lang voor de genoemde *Wet* ingezet. In de Utrechtse senaat van 1865, bijvoorbeeld, werden slechts twee van de tien zetels ingenomen door theologen, terwijl dezen bijna viertiende van de studentenpopulatie uitmaakten. De juridische faculteit daarentegen, die nauwelijks groter was dan de theologische, nam zeven van de acht resterende zetels in beslag.

Ook in Groningen maakten de rechtenstudenten zich breed: in 1870, toen hun aantal nauwelijks groter was dan dat van de studenten theologie of medicijnen, namen zij meer dan de helft van de senaatszetels in. In Leiden, waar de rechten-faculteit sinds jaar en dag de grootste was, waren de verhoudingen helemaal zoek: in 1870 bestond de senaat geheel en al uit juristen. Dat bleek meer dan een incident te zijn: tot het eind van de eeuw hadden rechtenstudenten zowel de senaat, de almanak als de kroeg in handen. Ook in de andere universiteitssteden voltrok zich, zij het in mindere mate, een monopolisering van het corps door juristen. Voor zover er nog anderen bij te pas kwamen, waren het meestal geen studenten in de godgeleerdheid maar in de medicijnen.

Theologanten waren niet of nauwelijks meer in tel. Dat kwam ook door het afkalven van hun aandeel in de studentenpopulatie: van ruim eenderde in 1860 tot slechts een tiende in 1890. De faculteit der godgeleerdheid profiteerde betrekkelijk weinig van de toename van het studentental die

zich in het derde kwart van de negentiende eeuw voordeed. Waar zij tot en met de jaren 1860 haast altijd de grootste of de op één (rechtsgeleerdheid) na grootste was geweest, werd zij nu tot een van de kleinste faculteiten.⁵⁵ Alleen in Utrecht, waar sinds 1860 meer dan de helft (rond 1885 zelfs driekwart) van de hervormde theologen studeerden, kon godgeleerdheid zich tot 1920 met de twee grote studierichtingen meten. De positie van theologanten in het studentencorps werd echter ook hier marginaal.

'Ballen' en 'knorren'

In de literatuur over het studentenleven in Nederland wordt vaak opgemerkt dat de studentencorpora vanaf het laatste kwart van de negentiende ingrijpend van karakter veranderden: 'Omstreeks 1875 begint de tijd, dat het corps niet meer de vereniging van allen is.' (De Vrankrijker z.jr., 311; vgl Janssen & Voestermans 1984; Hagendijk 1980). Tot nu toe heeft echter geen enkele auteur een poging ondernomen om die verschuiving kwantitatief te staven. Voor een groot deel van de negentiende eeuw is dat ook niet mogelijk: tot 1875 maakte alleen de Groningse studentenalmanak onderscheid tussen corpsleden en buitenstaanders. Vanaf dat jaar echter werden in de almanak van ieder corps de schapen gescheiden van de bokken - of 'varkens', zoals niet-leden nu heetten.

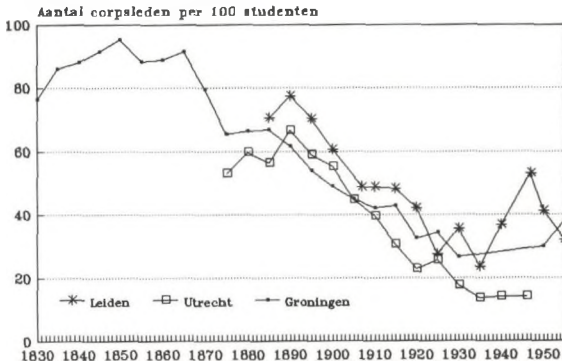
Wanneer men deze naamlijsten aan een telling onderwerpt, blijkt in de eerste plaats dat rond 1875 het ene studentencorps een veel bredere basis had dan het andere. Leiden spande de kroon: in 1875 waren zo'n 95% van de studenten aldaar aangesloten bij het LSC. In Amsterdam daarentegen was in datzelfde jaar minder dan een derde (29%) van de studenten corpslid. De twee overige universiteitssteden hielden het midden tussen deze extremen: het Groningse *Vindicat* omvatte iets minder dan tweederden van de studenten en het Utrechtse corps iets meer dan de helft.⁵⁶

In de loop van de jaren 1870 en '80 werd het verschil tussen deze vier steden geringer: terwijl de deelname aan de corpora in Groningen en Utrecht ongeveer gelijk bleef, steeg zij in Amsterdam tot meer dan de helft (58%) en daalde zij in Leiden tot minder dan driekwart (71%) in 1890. In dat jaar waren gemiddeld dus ongeveer twee op de drie Nederlandse studenten 'lid' van een corps. Na 1890 tekende zich in Groningen, Utrecht en Amsterdam een ontwikkeling af die in Leiden al rond 1875 had ingezet: de studentencorpora omvatten een allengs kleiner deel van de totale studentenpopulatie.

De invoering van de *Wet op het Hooger Onderwijs* van 1876 bracht een forse uitbreiding van de 'academie-bevolking' met zich mee: waar tot

1880 het aantal studenten in Nederland steeds rond de 1500 had geschommeld, waren er rond 1895 bijna twee keer zo veel. De studentencorpora daarentegen groeiden niet of nauwelijks; de toetreding van nieuwe groepen studenten, uit lagere sociale strata, werd ontmoedigd door hoge contributies en andere kosten (Janssen & Voestermans 1984, 29v). Waar zij zich in hun jonge jaren hadden opgeworpen als vertegenwoordigend lichaam van alle studenten, zetten de corpora nu een proces van sociale sluiting in. Rond 1905 was in Leiden, Utrecht en Groningen het aandeel van de corpora in de totale studentenpopulatie gedaald tot minder dan 50%; twintig jaar later was zelfs niet meer dan een op de drie studenten lid. Onder theologie-studenten lag het percentage corpsleden nog lager: in Groningen en Utrecht was toen, in 1925, slechts een op de vijf, in Leiden zelfs minder dan een op de tien (mannelijke) godgeleerden lid.

Participatie in studentencorpora 1830-1955

Bron: Almanakken v/d betr. jaren en acad.

Theologen onder elkaar

Een halve eeuw eerder hadden theologanten nog nauwelijks afgeweken van andere studenten: twee van de drie Groningse, en negen van de tien Leidse theologie-studenten waren aangesloten bij het plaatselijk corps. Alleen in Utrecht verschilden de godgeleerden toen al zeer significant van andere studenten: in plaats van 62% was slechts 40% van hen lid. Deze afwijking is waarschijnlijk een gevolg van de oprichting van de *theologenbond*: in 1873 had het gros van de Utrechtse theologie-studenten zich, uit onvrede met de wijze van senaatsverkiezing, afgescheiden van het Utrechts studentencorps.⁵⁷ Na enkele jaren herenigden zij zich met de senaat maar niet voor lang; in 1878 werd een tweede *Theologenbond* gevormd. De almanak-redactie spuwde haar gal over de trouweloosheid van

het theologen-ras; onder de noemer 'THEOLOGENBOND' plaatste zij niet minder dan vier toepasselijke citaten:

'Est is ein Feind vor dem wir alle zittern' (Schiller),
'Monument von unsrer Zeiten Schande'(Schiller),
'Seid einig, einig, einig' (Schiller)
'Zo'n domme, leerlingachtige, ultra-christelijke, eigenmachtige, zelfgenoegzame jongensverwaandheid' (Multatuli, Ideeën)(USA 1878)

Nadat ook deze Theologenbond zich met het corps had herenigd, steeg het percentage corpsleden onder theologen tot bijna 60% in 1890. Dat was echter nog altijd beduidend minder dan onder andere studenten (van wie 69% lid waren). Tot en met 1900 werd dit verschil alleen maar groter.

In de jaren negentig begonnen ook Leidse theologanten uit de pas te lopen; eerst nauwelijks merkbaar maar in 1895 al zeer significant: in plaats van tweederde was slechts de helft van hen lid van het Leidse corps. Tien jaar later, in 1905, gold dat zelfs maar voor een op de vijf. Alleen in Groningen⁵⁸ bleven de theologen lange tijd leuk meedoen: tot en met 1920 - de jaren tachtig daargelaten - sloten zij zich in gelijke mate bij *Vindicat* aan als andere studenten. Op den duur werden echter ook in het Groningse corps theologie-studenten tot een zeldzame soort: het 'Genootschap van Corpstheologen' dat in 1936 werd opgericht, was niet meer dan een grap: blijkens de zinspreuk ('Spiritus et spiritualia alia') en het zinnebeeld (een wijnfles met toga en bef) hoorden kerk en kroeg *eigenlijk* niet bij elkaar.

HET WINTERLICHT.

Genootschap van Corpstheologen.

Opgericht 2/3 Nov. 1936.

Z i n s p r e u k : Spiritus et spiritualia alia

Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw zochten theologie-studenten steeds meer *elkaars* gezelschap: in plaats van de letterkundige disputen en de gezelschappen voor 'uiterlijke welsprekendheid', waarin theologen en juristen met elkaar hadden verkeer, kwamen exclusief god-

geleerde 'vakdisputen' op. Sommige van deze disputen - het Leidse *Quisque suis viribus* ('Ieder naar zijn krachten'; 1841) en het Utrechtse *Secor Dabar* ('Gedenk het Woord'; 1844) bijvoorbeeld - bleven lange tijd gelieerd aan het studentencorps. De meeste andere ontwikkelden zich echter geheel buiten de corpora om. Leiden telde in 1935 niet minder dan dertien van zulke 'disputen' of 'collegia'; naast het genoemde *Quisque* waren dat *Per ardua ad astra* (1874), *YHWH Nissi* ('De heer is mijn banier'; 1884), *Chrysostomus* (1884), *F.F.F.*⁵⁹ (1894), *Concordia res parva crescit*, het Kerkhistorisch Gezelschap s.s.s. (1901), het Collegium Theologicum Hagnum *F.O.R.U.M.* (1913), Collegium Theologicum 'Kaap de Goede Hoop' (1925), de *Leidsche Theologenvereniging 'Tua res agitur'* (1929), de 'Hervormd Gereformeerde Theologenvereniging *'Verbum Divinum manet in aeternum'* (1931), het theologisch dispuutgezelschap *Kairos* (z.jr.) en het *Collegium Theologium c.s. Nemo* s.s.s. (1934)(LSA 1935). De Utrechtse, Amsterdamse en Groningse theologie-studenten deden niet voor de Leidenaren onder: ook zij riepen een overvloed van eigen 'disputen', 'verenigingen' en 'oratorisch-homiletische' gezelschappen in het leven. De bijdrage van deze genootschappen aan de intellectuele vorming van theologie-studenten werd spoedig erkend: veel disputen telde hoogleraren onder hun (ere)leden; sommige (het Leidse s.s.s. bijvoorbeeld) werden door een hoogleraar opgericht. Op den duur zou deelname aan een theologisch dispuut zelfs met studiepunten worden gehonoreerd.

Waar theologie-studenten in het begin van de negentiende eeuw geïntegreerd waren geraakt in het studentenleven, begonnen zij tegen het eind van de twintigste eeuw hun isolement zelfs te cultiveren. De circa honderdvijftig studenten in de Groningse theologische faculteit, waar ik studeerde, beschikten rond 1990 niet alleen over drie disputen ('MATA', 'Neoem benee nebiim' en 'Alektor') maar ook over een eigen feestcommissie, een eigen bar, een eigen periodiek ('Theocreet'), toneelvereniging ('Teoneel'), zwemclub ('Silóam', naar Jesaja 8:6), hardloopclub ('Vanwaar, Gehazi?'; naar II Koningen 5:25) en zelfs een eigen supportersclub, TAO: 'Theologen Achter Oranje'.

Besluit

In de sociologie worden studentencorpora veelal vanuit het gezichtspunt van elitevorming beschouwd; evenals de Franse *grandes écoles*, zo wordt vermoed, fungeren zij als toegangspoort tot economische en politiek-bestuurlijke toposities (Hillige & Fennema 1992; Dronkers & Hillige 1995; vgl. Dronkers & Van Wolput 1996). De vorming van de corpora

in de eerste helft van de negentiende eeuw wordt daarom vaak voorgesteld als een proces van sociale sluiting (Hagendijk 1980, 151; vgl. Janssen & Voestermans 1984). Dit laatste nu is niet geheel terecht: de oprichting van het Groningse *Vindicat* en zijn equivalenten kwam niet alleen voort uit een toegenomen 'standsbesef' of 'gevoel van waardigheid' jegens buitenstaanders, maar ook uit een zekere interne democratisering van de studentensamenleving (vgl. Van Zonneveld 1993, stelling 5).

Dit democratiseringsproces kwam duidelijk tot uitdrukking in de integratie van theologie-studenten: waar dezen zich ten tijde van de Republiek nogal afzijdig hadden moeten houden van het studentenleven begonnen zij daar in het jonge Koninkrijk volop aan deel te nemen. Verbroedering met studenten in andere faculteiten werd van overheidswege aangemoedigd door het sluiten van de aparte *collegia*, door het beperken van de rekrutering uit lagere sociale strata, het invoeren van een 'algemeen beschavend' curriculum - dat theologen vooral met juristen in aanraking bracht - en het verplichtstellen van academische examens. Toch behielden theologen in veel opzichten een uitzonderingspositie in de studentensamenleving; niet zozeer wegens het ambt waar zij zich op voorbereidden als wel vanwege hun betrekkelijk lage sociale afkomst. Voor zover zij vooraanstaande posities in het corps wisten te verwerven, was dat meestal krachtens hun *cultureel* kapitaal.

In hun bloemlezing uit het werk van de 'dominee-dichters' noemen Korteweg en Idema (1978, 300) het 'een vraag die niet beantwoorden is', waarom predikanten nu juist rond het midden van de negentiende eeuw zo'n toonaangevende rol speelden in de Nederlandse literatuur. In het licht van mijn onderzoeksbevindingen is dit echter zonneklaar: de opkomst van dichtende en verhalende dominees in de jaren 1840 is een uitvloeisel van de toenmalige integratie van theologen in de studentensamenleving. Drost en Van de Linde, Beets, Hasebroek en Gewin, De Génestet, Laurillard en HaverSchmidt begonnen hun schrijversloopbaan als 'studentauteurs', in gemengd samengestelde literaire disputen, genootschappen en redacties. Door integratie in het studentenleven zagen theologen zich opgenomen in Neêrlands spraakmakende gemeente. Tot Multatuli en de Tachtigers met hen afrekenden⁶⁰, speelden zij een toonaangevende rol in het vaderlandse culturele leven.

De opkomst en afgang van de 'dominee-dichters' zijn kenmerkend voor de ontwikkeling van de sociale positie van Nederlandse predikantenstand in de negentiende eeuw. In de eerste helft van die eeuw raakten predikanten minder gebonden aan plaatselijke potentaten⁶¹ en kregen zij toegang tot bestuurlijke en culturele elites op nationaal niveau. In de tweede helft van de negentiende eeuw echter verloren zij de steun van deze elites: libe-

rale politici, positivistische wijsgeren, natuurwetenschappelijk onderzoekers, avantgardistische kunstenaars en allerlei andere, oude en nieuwe intellectuelen, academici en *professionals* distantieerden zich allen van hen. 'De dominee' degradeerde stilaan tot spreekwoordelijke quasi-intellectueel, dorpsfilosoof en zondagsschrijver. De marginalisering van theologanten in de studentensamenleving weerspiegelt deze verwijdering ten opzichte van culturele, economische en politieke elites.

Noten

* Voor hun commentaar op eerdere versies dank ik J. Goudsblom, mw. S. Mooij-Valk, P. van Rooden en A. de Swaan.

1. Klikspaans, 'Promotie'[fragment]. In: *Studentenleven*; z.jr. [orig. 1844], 31v.

2. J. Baart de la Faille, 'Descriptio Rundrorum', GSA 1816.

3. In Klikspaans studententijd was het aantal promoties in de theologische faculteit hoger dan in voorgaande eeuwen, maar nog altijd veel lager dan in andere faculteiten. Misschien zinspeelde de bijnaam 'loog' dus op het feit dat de meeste godgeleerden slechts 'half-geleerd' de academie verlieten.

4. Een variant van dit liedje wordt gezongen in een corpsvergadering, beschreven door ds. H.Th. de Blauw in zijn schets 'Convocatie' (opgenomen in Klikspaans *Studentenleven*).

5. Er is ook iets dat tegen die interpretatie pleit: Van der Velde's rode das. In Leiden was rood de kleur van de juristen (Van Vredenburg 1914, bijlage X).

6. Hoe is het mogelijk dat Brom er zo ver naast zat? In de eerste plaats gaat hij uit van de *twintigste*-eeuwse studentensamenleving, waarin theologen volstrekt marginaal waren. In de tweede plaats had de voorstelling van vijandigheid jegens godsdienst en theologen een politieke functie: zij legitimeerde de oprichting - in datzelfde jaar - van een katholieke

universiteit.

7. Geciteerd in Schotel 1867, 28; ook de *Nationale Synodes* van 1581 (Middelburg) en 1586 (Den Haag) braken een lans voor het vormen van *collegia*.

8. Geciteerd in Schotel 1867, 49.

9. Dat waren overigens niet altijd theologen en zeker niet altijd Nederlanders: vanaf het begin van de achttiende eeuw vonden veel Duitsers, Polen en Hongaren hier onderdak. In Leiden werd in 1606 ook een collegium opgericht voor Franstalige studenten theologie, het *Waaals College*; dit was veel kleiner dan het *Staten-College* (het telde niet meer dan acht studenten) en veel minder streng. Rond 1700 ging het ter ziele (Posthumus Meyjes 1975).

10. *Organiek Besluit* [1815], art. 1.

11. Althans, tot 1820. In dat jaar, toen het aantal studenten theologie zorgwekkend laag was, werden natuur- en sterrekunde uit het godgeleerd curriculum geschrapt (KB 15 xi 1820, art. 5).

12. *Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* [KB 7 i 1816], art. 9.

13. Vanaf het eind van de jaren twintig werden, om katholieken niet voor het hoofd te stoten, veel minder predikanten als schoolopzieners aangesteld (Kruithof 1990, 113; vgl. Lenders 1988).

14. Van der Zijpp 1980, 192, 215vv; Sepp 1869, 224; Zilverberg 1982, 80v.

Nog in 1880 werd aan het Doopsgezind Seminarie het 'Wis- en Natuurkundig Dispuutgezelschap "Newton"' opgericht (ASA 1900).

15. *Organiek Besluit* [1815], artt. 92-99.

16. KB 9 IX 1826, art. 5

17. HHS 1842, 130v; HHS 1843, 116, 130-133; HHS 1845, 107.

18. In zijn befaamde humoristische roman *Het Leesgezelschap te Diepenbeek* (1847) beschrijft Van Limburg Brouwer (1939, 79v) hoe een orthodoxe theoloog in zijn proefpreek 'een allergeweldigste aanval' onderneemt op de wiskunde, vanwege de kritiek die zij impliceert op de leer der Drieëenheid: 'Drie kan niet één zijn! O belachelijke waanwijsheid!'

19. *TRE*, Bd. xx 1/2, s.v. 'Krieg'; *RGG* Bd. vi (3. Aufl.) s.v. 'Wehrpflicht und Kriegsdienst'.

20. In Amerika was dat niet aan de orde: algemene dienstplicht werd pas ingevoerd bij het uitbreken van de Burgeroorlog. Vrijstelling van alle *clergy* werd pas ingevoerd toen de Verenigde Staten betrokken waren geraakt in de Wereldoorlog (Williams 1969).

21. KB 7 vi 1817; KB 8 vii 1818 no. 129; Koning Willem stelde in 1815 een twaalfstal *part-time* 'veldpredikers' aan (Sepp 1890). Honderd jaar later waren er zo'n vijftig leger- en vlootpredikanten (*Van Alphen's Nieuw Kerkelijke Handboek* 1920-1922).

22. HHS 1822, 39. Pas veertig jaar later merkte zij (i.c. de Algemeene Synodale Commissie) op dat de gebruikte termen onjuist waren: 'De Hervormde Kerk kent geen geestelijken, maar dienaren des woords.' (HHS 1862, bijlage B, 187v)

23. Zie o.a. Geelkerken 1909, stelling I. Bij de opening van het collegejaar 1914/15 riep de Leidse hoogleraar Knappert de studenten op om bij de regering aan te dringen op afschaffing van de vrijstelling (zie *Teekenen des Tijds* 1914,

322-325; geciteerd in Knappert 1917/18, 22). In juni 1915 namen de Leidse theologanten zo'n motie aan; de studenten in Amsterdam sloten zich er bij aan.

24. In het register op de eerste 25 jaargangen van de *Handelingen* der synode, werd de 'geheele vrijstelling van de militie' dan ook ondergebracht in de rubriek 'Maatregelen tot aanmoediging der godgeleerde studiën'.

25. Isaäc da Costa, 'Nehemia iv. Aan mijn vriend, den theol. stud. H.P. Scholte, uitgetrokken met de Leidsche studenten, oct. 1830', in: *Da Costa's Kompletee Dichtwerken*, deel II, 195v. Evenals zijn wapenbroeders A. Brummelkamp en S. van Velzen zou Scholte enkele jaren later een hoofdrol spelen in de Afscheiding. Wie zich wel bij de Leidse Jagers aanmeldde, maar wegens zijn 'kortzichtigheid' uiteindelijk niet op veldtocht kon, was L.G.C. Ledeboer. Onder de schuilnaam *Philetaerus* (de vriend der kameraden) publiceerde hij opwekkende Latijnse verzen. Ook Ledeboer zou de hervormde kerk verlaten: in 1848 stichtte hij de Oud-Gereformeerde Gemeenten, een typische 'zwarte kousen-kerk' (Stol 1979; Rasker 1986, 69).

26. Uiteindelijk gingen twee doopsgezinde studenten in dienst; een oud-student sneuvelde (Welcker 1985, 79v).

27. Van Oordt was een oudgediende: in 1815 had hij zich, met 44 andere Utrechtse studenten, bij de Compagnie Vrijwillige Jagers gevoegd. Het initiatief voor het oprichten van deze studentencompagnie ging uit van het genootschap *Utile Dulci*, waar behalve Van Oordt ook de latere hoogleraren B.R. baron de Geer, N.C. Kist en zijn neef H.J. Royaards lid van waren.

28. Jacobus Bellamy, 'Aan eenen Vaderlandslievenden Prediker' [fragment], *Uit de verzen en het proza van Jacobus Bellamy*, 1919, 64.

29. Jeannette Van Maanen, agée 9 ans,

- 'Wij en de Belgen' [fragment]; Huizen, le 24 Septembre 1831; manuscript, 4 bladzijden, 11 x 16 cm; privé-collectie DJB.
30. De kwekelingen zouden ongeveer hetzelfde curriculum doorlopen als Noordnederlandse, protestantse theologanten (KB 14 vi 1825, art. 2; vgl. Groen 1987, 36).
31. KB 11 vii 1825; vgl. KB 20 xi 1825; na een concordaat met Paus Leo XII, in 1827, bond Willem in: de vooropleiding in het Collegium Philosophicum werd facultatief (KB 20 vi 1829; vgl. KB 2 x 1829). Daarmee was het lot van het *Collegium* bezegeld; in januari 1830 werd het opgeheven.
32. Geciteerd in De Jong 1969, 10.
33. Omdat de ouderejaars, als waren zij hoogleraren, de groenen 'examineerden' en 'promoveerden', met 'bul'-uitreiking en al.
34. Vanaf 1813 noemde het zich zelfs: *Collegium Omnium in Belgio Senatum Supremum* (1813); deze pretentieuze naam verwees naar de macht van de Leidse senaat ten opzichte van ontgroensenaten in Amsterdam, Franeker en Harderwijk.
35. Ook wel 'Senatus Veteranorum Glirium' geheten: de raad der 'ouwe rotten'.
36. Dat blijkt uit de tekst van de sober gegraveerde, zilveren penning die de theologische senaat liet slaan: 'Senatus / Theologorum / Conditus / D. VII M. DEC. / MDCCCXXXI'. De keerzijde vermeldt de zinspreuk van de theologen-senaat (Hofstee 1986, 79).
37. De Vrankrijker (z.jr., 248) vermeldt dat in de jaren 1820 de theologische groenen in Utrecht moesten rondlopen in een blauwe kiel. Wie hen daartoe verplichtte, is mij niet duidelijk. De *Senatus Veteranorum Glirium* ontgroende in de jaren 1809-1811 ook enkele theologen, onder wie de latere hoogleraren N.C. Kist en H.J. Royaards (Van Vredenburg 1914, 220).
38. In 1873 werd het Remonstrants Seminarie verplaatst naar Leiden, waar de theologische faculteit toen geheel uit 'moderneren' bestond. In 1797 was zo'n verhuizing ook al voorgesteld maar ging zij niet door — misschien omdat de studenten bij de hoogleraren in de kost hadden moeten gaan (De Jong 1969).
39. Voor het beroepen van Duitse kandidaten, vroeger zo gebruikelijk, deinsde men nu terug: de gemeenten bleken de voorkeur te geven aan predikanten van eigen bodem (Domela Nieuwenhuis 1852, 19).
40. Om daarvoor in aanmerking te komen, schrapte men de verplichting, in Duitsland te studeren (Domela Nieuwenhuis 1852, 20; Kühler 1932, 496).
41. Van der Byll e.a. 1932, 131. In 1890 werd onder diezelfde naam een Amsterdamse studentenperiodiek opgericht; *recycling* van namen en zinspreuken kwam in de studentenwereld wel vaker voor.
42. Volgens Kühler (1932, 491) was het onderwijs van de remonstrantse hoogleraren minder ostentatief geleerd en meer op de pastorale praktijk gericht dan dat van de 'gereformeerde' hoogleraren in de theologie.
43. De beide kwekscholen stemden hun vakantie-periodes zelfs op elkaar af. Toen de remonstrantse hoogleraar Jan Konijnenberg in 1797 tot volksvertegenwoordiger gekozen was, nam de doopsgezinde professor Gerrit Hesselink zijn onderwijs over (Brüsewitz 1985).
44. P.A. de Génestet, 'Het Schotje' [1850] [fragment], *Dichtwerken* [Uit het Studentenleven, IV].
45. In Utrecht werd pas in 1848 een modern studentencorps opgericht; vandaar dat de Utrechtse senaat na 1850 meer leden telt dan daarvoor. De oprichting van het *Amsterdamsch Studenten Corps* vond plaats in 1851; de gegevens

in de tabel hebben tot en met de jaren 1840 daarom betrekking op de samenstelling van de ontgroensenaat *Ne Praeter Modum*. Deze bestond in 1850 uit drie theologanten en vijf rechtenstudenten.

46. Het is daarom onterecht dat Hillige en Fennema (1992) in hun onderzoek naar studentencorpora en elitevorming alleen *senatoren* onder de loupe nemen. 47. Rond 1800 werd er in Nederland veel minder bier gedronken dan voorheen. De consumptie van sterke drank was echter gestegen, tot zo'n vijf liter alcohol per persoon per jaar. In het eerste kwart van de negentiende eeuw zette die stijging door: rond 1825 werd er gemiddeld al zo'n zeven liter per jaar achterover geslagen. In de daarop volgende twee decennia daalde de alcoholconsumptie weer; niet zozeer onder invloed van de afschaffingsbeweging, maar als gevolg van de economische recessie (Wielsma 1988).

48. Tot ver in de negentiende eeuw werden gegiste en gedistilleerde dranken als heel verschillende zaken beschouwd (Wielsma 1988). Toen een van de voorvechters van de drankbestrijding, dominee C.S. Adama van Scheltema, zich in 1861 tot 'geheelonthouder' ontoppte, oogstte hij vooral onbegrip (*BLGNP* II-1,15).

49. Bovendien dronken studenten — die vanouds 'spoelhonden' heetten — in de vroege negentiende eeuw aanmerkelijk minder dan voorheen. De vrijdom van accijns op wijn en bier, die zij ten tijde van de Republiek hadden genoten, was namelijk afgeschaft. Al waren hun lofzangen op Bacchus er niet minder om, meestal hielden studenten het bij koffie, thee en vooral chocola (Brom 1923; Huizinga [1914] 1951, 118).

50. Hij raadde de studenten aan om op hun beurt de namen en adressen van hoogleraren bekend te maken aan de kerkeraad, zodat deze beter toezicht op

hèn kon houden (*Studentenleven*, deel II [bijl. III], 221). Dat was een rake opmerking want in deze jaren verzetten de hoogleraren zich juist tegen de hervormde synode, die meer greep op hen trachtte te krijgen.

51. M., 'Aandoenlijk maar waar' [fragment], ASA 1864.

52. Van de studenten-geneeskunde ging een op de zes te paard (Van den Bergh 1837, bijlage F; mijn telling, DJB). De maskerade die in 1860 in Leiden werd gehouden, werd geheel gedomineerd door rechtenstudenten: zij maakten bijna driekwart van de deelnemers uit. Hun aandeel in het aantal ruiters was nog iets hoger (Bos 1860; mijn telling, DJB).

53. Ook in het kerkbestuur ontmoetten zij elkaar; een groot deel van de ouderlingen in de hervormde synode was meester in de rechten.

54. Zie de gelijknamige schets van Klikpsaan in *Studenten-Typen*.

55. Vanaf de jaren 1880 was de faculteit der geneeskunde gewoonlijk de grootste. Voor men dit tot blijk van 'secularisatie' of 'medicalisering' bestempelt, dient men ook de *output* der verschillende faculteiten in ogenschouw te nemen: de faculteit der rechtsgeleerdheid was en bleef de grootste leverancier van academische titels (40 à 50%). Het aandeel van de faculteit der geneeskunde in het totaal aantal afgestudeerden was tot 1920 meestal niet of nauwelijks groter dan dat van de faculteit der godgeleerdheid (10 à 30%). De oorzaak van deze discrepantie tussen het percentage studenten en het percentage abiturienten is waarschijnlijk, dat medici langer studeerden (misschien ook vaker 'sjeesden') dan god- en rechtsgeleerden. Volgens Otterspeer (1993) schreven juristen zich bovendien vaak een jaartje niet in, om collegegeld te besparen. De officiële inschrijvingsgegevens geven daarom geen volstrekt realistisch beeld.

56. Bron: LSA 1875; ASA 1875; GSA 1875; USA 1875 (telling, DJB). Wanneer men studenten theologie — die in Utrecht zeer talrijk waren — buiten beschouwing laat, is het percentage corpsleden in Utrecht (62%) vrijwel even hoog als in Groningen (65%).

57. In de Utrechtse Studentenalmanak van 1872 voegde de redactie theologie-studenten een tweetal bijtende citaten toe. Ook nam zij drie gedichten op van J.A.M. Bressler, waarin deze hun schijnheiligheid en opportunisme hekelde. In een gedicht schreef hij over 'Psalmist Piet' die, als hij ging stappen, de lamp in zijn studeerkamer liet branden (USA 1872).

58. In Amsterdam was van 1880 tot en

met 1900 ongeveer de helft van de theologie-studenten lid van het ASC; dat was evenveel als in andere faculteiten. Wat de twintigste eeuw betreft, zijn de ledentalen niet bekend.

59. 'Fabricando Fabri Fimus'; vrij vertaald: 'Oefening baart kunst'. Dit was eerder de naam van een medische ontgroensenaat.

60. Zie vooral *Predikanten-lied. Hulde aan onze geestelijke stand* (in 'Cornelis Paradijs' 1905).

61. In het bijzonder door de invoering van rijkstraktementen en de daarmee samenhangende herziening van de beroepsprocedure raakten zij minder afhankelijk van magistraten, collators en notabelen (Bos 1997).

Literatuur

ASA, *Amsterdamsche Studentenalmanak*. Amsterdam: Croese 1831 en volgende jaren.
BLGNP, *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*. Drie delen. Kampen: Kok 1983-1988.

GSA, *Almanak der Akademie van Groningen*. Groningen: Oomkens 1813; voortgezet als *Groninger studenten-almanak*. Groningen: Van Boekeren [c.q. Van Zweeden, Huber] 1829 en volgende jaren.

HHS, *Handelingen van de Algemeene (christelijke) Synode der (Nederlandsche) Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*. 's-Gravenhage 1816 en volgende jaren.

LSA, *Studentenalmanak*. Leyden: Herdingh 1815; voortgezet als *Leydsche Studenten Almanak* [alias: *Almanak van het Leidsche Studentencorps*] Leiden: Herdingh 1839 en volgende jaren.

NNBW, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Tien delen. Leiden 1911-1937.

USA, *Almanak voor de studenten aan de Akademie van Utrecht*. Utrecht: Van Terveen 1823-1824; voortgezet als *Utrechtsche studenten-almanak* [alias: *Almanak van het Utrechtsch Studenten Corps*]. Utrecht: Den Boer 1825 en volgende jaren.

Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV. Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen. Groningen 1914.

Amersfoort, H., 'De strijd om het leger'. In: C.A. Tamse & E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk*. Brussel: VUB Press 1992, 186-206.

Bakel, H.A. van, 'De godgeleerdheid'. In: *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1932*. Amsterdam: Stadsdrukkerij 1932, 109-125.

- Bellamy, J., *Uit de verzen en het proza van Jacobus Bellamy*, ed. J. Aleida Nyland; Zutphen: Thieme 1919.
- Bergh, L.Ph.C. van den, *Gedenkboek van het Tweede Eeuwfeest der Utrechtsche Hoogeschool*. Utrecht: Altheer 1837.
- Blankenberg, H.M., e.a., *Het Utrechtsch Studentencorps, 1936-1986*. Utrecht: Kwadrant 1986.
- Bos, D.J., 'Een kring van achtbare mannen. De sociale positie van predikanten in negentiende-eeuws Nederland', *Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*; Kampen: Kok (verschijnt in maart 1997)
- Bos, G.J., *Gecostumeerde optocht, gehouden door de leden van het Leidsche studentencorps den 11 den juny 1860*. Leiden: Hazenberg 1860.
- Botke, Y., *Jacobus Albertus Uitkens (1772-1825), predikant te Lellens en Eenrum, hoogleeraar in de landhuishoudkunde te Groningen*. Groningen: Universiteitsmuseum 1984.
- Bouman, H., *Geschiedenis der voormalige Geldersche Hoogeschool en haar hoogleeraren*. Utrecht: Terveen 1844.
- Brom, G., *De omkeer in 't studentenleven*. Delft: Universiteits-boekencentrale 1923.
- Brouwer, P. van Limburg, *Het leesgezelschap van Diepenbeek*. Amsterdam: Elsevier 1939 [orig. 1847].
- Brüsewitz, J., "'Tot aankweek van leeraren". De predikantsopleidingen van doopsgezinden ca. 1680-1811', *Doopsgezinde Bijdragen*, XI (1985) 11-43.
- Byll, H. van der e.a., *Geschiedenis van het Amsterdamsch studentenleven, 1632-1932*. Amsterdam: Internationaal Antiquariaat 1932.
- Caljé, P.A.J., "'De omkeer in 't studentenleven". De pogingen tot hervorming van het studentenleven rond 1820', *Groniek* 118 (1992) 75-93.
- Colmjon, G., *R.C. Bakhuizen van den Brink. Een markante persoonlijkheid*. Rijswijk: Leidsche Uitgeverij 1950.
- Costa, I. da, *Da Costa's Komplete Dichtwerken*, ed. J.P. Hasebroek. Twee delen. Leiden: Sijthoff z.jr.
- Costerus, P.J., *Brieven en dagboeken van den Utrechtschen Vrijwilligen Jager Pieter Jacob Costerus, 1830 en 131*. ed. M.G. de Boer en J.C. Costerus. Amsterdam: Van Looy 1917.
- Cramer, J.A., *De theologische faculteit te Utrecht in de 18de en het begin der 19de eeuw*. Utrecht: Acta Facultatis Theologicae in Academia Rheno Trajectina 1915.
- Daubanton, F.E., *De universitaire vorming van de aanstaande predikanten der Nederlandsche Hervormde Kerk. Een woord bij de komende reorganisatie van ons hooger onderwijs*. Utrecht [s.n.] 1904.
- Dronkers, J. & S. Hillige, 'De besturen van studentencorpora en de toegang tot de Nederlandse elites', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 21 (1995) 37-64.
- Dronkers, J., H. Schijf & B. van Wolput, *De Nederlandse universiteiten als toegangspoort tot de Nederlandse politiek-bestuurlijke elites tussen 1815 en 1960*. Paper voor de zevende sociaal-wetenschappelijke studiedagen, 11 en 12 april 1996 te Amsterdam.
- Dunk, H.W. von der, e.a., *Tussen ivoren toren en grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936-1986*. Maarssen 1986.

- Eekhof, A., *De theologische faculteit te Leiden in de zeventiende eeuw*. Utrecht: Ruys 1921.
- Estié, P., *De stichting van een kerkgenootschap. Ontstaan en aanvaarding van het Algemeen Reglement van 1818 voor het bestuur der Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*. Amsterdam: Rodopi 1982.
- Frank, L.D. & H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*. Leiden: Van Doesburgh 1929.
- Gedenkboek van het Atheneum en van de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Stadsdrukkerij 1932.
- Gedenkboek van het Leidsch Studentencorps*. Leiden: Stenfert Kroese 1939.
- Geelkerken, J.G., *De empirische godsdienstpsychologie*. Amsterdam: Scheltema & Holkema [diss. VU] 1909.
- Génestet, P.A. de, *De dichtwerken van P.A. de Génestet*, ed. C.P. Tiele. Amsterdam: Kraay 1873 [1869].
- Geurts, P.A.M., *Voorgeschiedenis van het Statencollege te Leiden, 1575-1593*. Leiden: Brill 1984.
- Graaf, G.H. de, 'Ontmoetingen met Zevenburgse en Hongaarse studenten te Franeker. Impressies uit hun dagboeken en brieven'. In: E.H. Waterbolk e.a., *Academisch onderwijs in Franeker en Groningen, 1585-1843. IJver en wedijver*. Groningen: Universiteitsmuseum 1985, 90-101.
- Groen, M., *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980, deel 3: Godgeleerdheid*. Eindhoven [TUE, Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen] 1984.
- Hagendijk, R., *Het studentenleven*. Amsterdam: SUA 1980.
- Heuvel, R. van den, *De ernst van het spel. Een relaas over het 165 jaar oude studentencorps Vindicat atque Polit*. Groningen: Kemper 1981.
- Hillige, S. & M. Fennema, 'Studentencorpora en elitevorming'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 19 (1992) 1, 96-117.
- Hofstee, N.F., *Geschiedenis van de Utrechtse universiteit in penningen*. Utrecht: Universiteitsmuseum 1986.
- Visser 't Hooft, H.Ph., *De student Beets*. Haarlem: Bohn 1929.
- Hooijer-Bruins, K., *Domineesdochter in 's-Graveland. domineesvrouw in Zaltbommel*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek 1981 [facsimile. orig. 1884].
- Huizinga, J., 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814-1914'. In: *Verzamelde Werken*, deel VIII. Haarlem: Tjeenk Willink 1951, 36-341 [orig. *Academia Groningana*, 1914].
- Janssen, J. & P. Voestermans, *Studenten in beweging. Politiek, universiteit en student*. Nijmegen/Baarn: KSC/Ambo 1984.
- Jong, O.J. de, *De theologische faculteiten en de Bataafse Revolutie*. Nijkerk: Callenbach 1969.
- Jong, O.J. de, 'De wetgever van 1876 en de theologie', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 48 (1976) 313-332.
- Jong, O.J. de, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Nijkerk: Callenbach 1986.
- Jonckbloet, W.J.A., *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen*. Groningen: Wolters 1864.

- Kernkamp, G.A., *De Utrechtse hoogeschool in de Franse tijd*. Haarlem: Tjeenk Willink 1914.
- 'Klikspaan' [Johannes Kneppehout], *Studenten-Typen*. Leyden: Hazenberg 1841.
- 'Klikspaan', *Studentenleven*. Leyden: Sythoff z.jr. [orig. 1844].
- Knappert, L., 'Dienstplicht voor theologen', *Jaarboek voor Protestantsch Theologisch Onderwijs*, 1917/18, 22-26.
- Koops, W.R.H., 'Groninger en Franeker Studenten in de Tiendaagse Veldtocht'. In: E.H. Waterbolk e.a., *Academisch onderwijs in Franeker en Groningen, 1585-1843. IJver en wedijver*. Groningen: Universiteitsmuseum 1985, 82-90.
- Korteweg, A. & W. Idema, 'Vinger Gods, wat zijt gij groot.' *Een bloemlezing uit het werk van de dominee-dichters*. Amsterdam: Synopis 1978.
- Kossmann, E.H., *De lage landen, 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 1*. Amsterdam: Agon 1986 [orig. Oxford 1978].
- Kruithof, B., *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding [in de] zeventiende tot twintigste eeuw*. Groningen: Wolters Noordhoff 1990.
- Kühler, W.J., 'De kerkelijke seminaria'. In: *Gedenboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1932*. Amsterdam 1932, 187-504.
- Kuyper, H.H., *De opleiding tot den Dienst des Woords bij de gereformeerden, deel I*. 's-Gravenhage: Nijhoff [diss. vu] 1891.
- Lenders, J., *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland, 1780-1850*. Nijmegen: SUN 1988.
- Loncq, G. de, *Historische schets der Utrechtsche Hoogeschool tot hare verheffing in 1815*. Utrecht: Beyers & Van Boekhoven 1886.
- Loosjes, J., *Geschiedenis der Luthersche kerk in de Nederlanden*. 's-Gravenhage: Nijhoff 1921.
- Luyt, A.J., *Klikspaan's studentenscheisen*. Leiden: Sijthoff 1910.
- Mathijssen, M., H. Eijssens & D. Welsink, *Schandaal in Leiden. Brieven over de lotgevallen van de theologiestudent Gerrit van de Linde*. Amsterdam: Thespa 1976.
- Meulen, H. van der, 'De burse van de Franeker universiteit, 1591-1774'. In: E.H. Waterbolk e.a., *Academisch onderwijs in Franeker en Groningen, 1585-1843. IJver en wedijver*. Groningen: Universiteitsmuseum 1985, 177-190.
- Posthumus Meyjes, G.H.M., *Geschiedenis van het Waalse college te Leiden, 1606-1699*. Leiden: Universitaire Pers 1975.
- Nieuwenhuis, F.J. Domela, *Feestgave, aangeboden aan Abm. des Amorie van der Hoeven. Geschiedkundig overzicht der vroegere zorg van de Nederlandsche Luthersche kerk voor de opleiding tot het herder- en leeraarambt*. Amsterdam [s.n.] 1852
- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks 1992.
- 'Cornelis Paradijs' [Frederik van Eeden], *Grassprietjes of Liedereren op het gebied van deugd, godsdienst en vaderland*. Amsterdam: Versluys 1905.
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*. Kampen: Kok 1986 [orig. 1974].
- RGG = *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, Bd. vi, 3. Aufl. Tübingen: Mohr 1962.

- Romeny, R.B ter Haar & Joh. Tromp (red.), *Quisque suis viribus, 1841-1991. 150 jaar in dertien portretten*. Leiden 1991.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Buitenlandse studenten aan de Franeker universiteit, 1585-1811'. In: E.H. Waterbolk e.a., *Academisch onderwijs in Franeker en Groningen, 1585-1843. IJver en wedijver*. Groningen: Universiteitsmuseum 1985, 73-101.
- Rooden, P. van, 'De sociale positie van de predikant in de tijd van HaverSchmidt', *De negentiende eeuw*, 1994, 39-52.
- Schama, S., *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813*. Amsterdam: Agon 1989 [orig. New York 1977].
- Schotel, G.D.J., *De Openbare Eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*. Leiden: Sijthoff z.jr.
- Schotel, G.D.J., *Een studenten-oproer in 1594. Bijdrage tot de geschiedenis van het Statencollege te Leyden*. Leiden: Steenhoff 1867.
- Schotel, G.D.J., *De academie te Leiden in de 16e - 18e eeuw*. Haarlem: Tjeenk Willink 1875.
- Sepp, Chr., *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van 1795 tot 1858*. Leiden: De Breuk & Smits 1867.
- Sepp, Chr., *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16de en 17de eeuw, Twee delen*. Leiden [s.n.] 1873.
- Sepp, Chr., 'Leger- en vlootpredikanten'. In: *Uit het predikantenleven van vroegere tijden*. Leiden 1890, 72-150.
- Siegenbeek, M., *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool, van hare oprigting in den jare 1575 tot het jaar 1825, Twee delen*. Leiden: Luchtmans 1829-1833.
- Sicking, J.M.J., "'Aan de Hogeschool worden veel lichten ontstoken maar ook veel lichten uitgedoofd". Het studentenleven in de Nederlandse literatuur rond 1840', *Groniek* 118 (1992) 45-57.
- Stol, M., 'Met de Leidse Jagers op mars', *De Hoeksteen*, 8 (1979) 3, 83-91.
- TRE = *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. XX, 1/2. Berlin / New York: Walter de Gruyter 1990.
- Visser, E., *Universitas Groningana, MCMXIV-MCMLXIV*. Gedenkboek ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan der Rijks-Universiteit te Groningen. Groningen: Wolters 1964.
- Voorheen en thans, 1828-1878. Herinneringen, Opmerkingen en Wenken door een oud student*. Utrecht: Greven, 1828.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Vier eeuwen Nederlands studentenleven*; Voorburg: Boot z.jr.
- Vredenburg, W.C.A. baron van, *Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche Studentenleven*. Utrecht: Oosthoek 1914.
- Vrijheid en verdraagzaamheid. Het Seminarium der Remonstranten driehonderdvijftig jaar, 1634-1984*; Leiden: Academisch Historisch Museum 1984.
- Welcker, J.M., 'Een eeuw doopsgezinde kweekschool, 1811-1814', *Doopsgezinde Bijdragen*, 11 (1985) 44-86.
- Welcker, J.M., 'De doopsgezinde kweekschool tot 1940', *Doopsgezinde Bijdragen*, 14 (1988) 11-53.
- Wielsma, P.H., 'De geesel der eeuw', *Groniek* 102 (1988) 97-115.
- Williams, G.H., 'The ministry and the draft in historical perspective'. In: Cutler 1969, 464-512.

- Woltjer, J.J., *De Leidse universiteit in verleden en heden*. Leiden: Universitaire Pers 1965.
- Zijpp, N. van der, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*. Arnhem: Van Loghum Slaterus 1980 [orig. 1952]
- Zilverberg, N.N., 'Van gedulde tot erkende geloofsgemeenschap'. In: G.J. Hoenderdaal (red.), *Staat dan in de vrijheid*; Zutphen 1982 57-88.
- Zonneveld, P. van, *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836*. 's-Gravenhage: Nederlands Letterkundig Museum 1983.
- Zonneveld, P. van, 'Nicolaas Beets en de Leidse Jagers', *De Negentiende Eeuw*, 12 (1988) 83-85.
- Zonneveld, P. van, *De Romantische Club. Leidse student-auteurs, 1830-1840*. Leiden: Athenae Batavae [diss. Leiden] 1993.
- Zonneveld, P. van & C. Berkvens-Stevelink, *De Leidse Maskerade van 1835*. Leiden: Leidse Reeks 1985.
-
-